

Акеш ИМАНОВ

**АКЫЛ АТАСЫ,
НАКЫЛ-НАСААТ СӨЗДҮН
КЕНЧИ — САРТ АКЕ**

Акеш ИМАНОВ

**АКЫЛ АТАСЫ,
НАКЫЛ-НАСААТ СӨЗДҮН
КЕНЧИ — САРТ АКЕ**

БИШКЕК – 2016

УДК 94(47)
ББК 63.3 (2Ки)
И 50

Иманов Акеш

И 50 Акыл атасы, накыл-насаат сөздүн кенчи – Сарт аке.
– Б.: «Моюр», 20163. – 112 б.

И 0503020911-13

УДК 94(47)
ББК 63.3 (2Ки)

ISBN 978-9967-15-214-6

© Иманов А., 2016

СӨЗ БАШАТЫ

Кыргыз эли – санжырачы эл. Анын бай, учу-кыйыры кенен санжырачы болбосо, биз байыркы, берки өткөн муундарыбыз жөнүндө толугураак маалымат алалбайт болчубуз.

Кыргыз эли – зээндүү эл. Укум-тукумга зарыл керектиги бар нерселерди жарата да, сактай да билген эл. Ошондон улам ал улутубузга таандык бардык баалуулуктарды көздүн карегиндей бекем сактап, калк жараткан маданий мурастарды ыйык белек катары укумдан тукумга, муундан муунга жеткирүүнү жашоо-тиричиликтеги бирден-бир вазипабыз деп эсептеген. Ошол милдеттердин бири санжыра жаратуу болгон.

Санжыра да өзүнчө илим. Илимди терең иликтеп, тактап, ага ээ болуу керек. Санжыранын барк-баасын, насилин туура түшүнгөн улуу жазуучубуз, ойчулубуз Чыңгыз Айтматов: «Санжыраларда философия жана фантастика, поэтика жана убакыттын символу бар. Мындан тышкары санжыра – элдин улуттук эн тамгасы жана анын таануу белгиси» – деп ташка тамга баскандай таасирдүү айткан.

Санжыра илими демекчи, анын учу-кыйырына чаалыкпай жетүү ого эле кыйын, анткени бир эле окуя, көрүнүш жөнүндө анын көптөгөн варианттары бар. Ошол варианттардын кайсынысы туура экендигин тактоонун өзү эле кыйынга турат. Деги эле илим деген чексиз океан эмеспи, анын бир гана чакан тармагынын аягына чыгууга адам өмүрү жетпейт. Ошондон улам элде: «Илим – түгөнгүс кенч» деген нускалуу учкул сөз калган.

Илим – адам баласынын маданий жетишкендигинин туу чокусу. Анын адам жашоо-тиричилигиндеги наркы жөнүндө Мухаммед пайгамбарыбыз: «Илимге ээ болгула! Илим – мээ кайнаткан ысык чөлдө дос, турмуш жолунда таяныч, бактылуу учурларда жетекчи, кайгылуу күндөрдө ебөк, адамдардын арасында көрк, душманга каршы күрөшүүдө курал» – деп айткан экен. Пайгамбарыбыздын бул айтканын ар бир сүйлөмүн чечмелесе, өзүнчө эле узун сабак, кеп болууга татыктуу.

Илим-билим дегенде кай бирибиз атайы иликтенген, кагаз бетине түшүрүлгөн табият, коом сырларын баамдайбыз. Жок, андай эмес, бул – бир жактуу түшүнүк. Мисалы, кыргызда «санжыра» деген түшүнүк бар. Ал – тарых. Тарых – коомдук илим.

Тарыхты билүү да илим-билимге ээ болуу деп эсептелинет. Ушул негизде ар бир улуттун атуулу өз эли-жеринин тарыхын билүүсү зарыл.

Санжыра – оозеки тарых. Ал кийинчерээк эле кагазга түшүрүлө баштады, ага чейин бул тарых элибизге, укумдан тукумга оозеки жашап келген. Кыргыз элинин жашоо-тиричилиги кандай кыйынчылыктарга туш келсе, анын санжырасы да ошондой тоскоолдуктарга, атайын кысым жасоолорго учурады. Совет доорунда өзгөчө кысымга алынды. Өткөн иш өттү, аны чечмелеп отуруунун кажети деле жок.

Аз болсок да бактылуу эл экенбиз, өткөн кылымдын 90-жылдарынын башында эгемендүү республика болдук. Бул – биз үчүн сөз менен баалай алгыс бакыт. Алла Таала адамдарды эки түрдүү ыкма менен сынайт экен: бирине бак-таалайды кенен берип, көтөрө алар бекен деп сынаса, бирине оор түйшүктүү кыйынчылыкты, азап-тозокту мол берип, пенделик кылбай чыдай алар бекен деп сынайт экен. Бул сөз элдик накыл-насаатта кездешет. Азап-тозокту бардык адам – акылдуусу да, акылсызы да, алдуусу да, алсызы да – көтөрөт. Көтөрбөскө ылаажысы жок. Анын бир гана жолу бар: көтөрүү гана керек (чыдоо керек). Чыдай албаса өлөт. Ал эми башка конгон бакыт-таалайды акылдуу адам гана көтөрөт: сабырдуулук менен, акыл менен демейки калыбын бузбай, текеберчилик кылбай, кулк-мүнөзүн өзгөртпөй, башкалардан өйдөсүнбөй, сыпайгерчилик менен көтөрөт. Биз эгемендүүлүккө жеткен бактыбызды көтөрө билишибиз керек. Бул үчүн өтө көп нерсе талап кылынат: баарынан оболу өз маданиятыбызды, айрыкча үрп-адатыбызды, салтыбызды, тилибизди, тарыхыбызды башка элдерге болгонун болгондой даназалашыбыз керек. Биз ошондо гана башка элдерге тааныла алабыз. Ушул максатта эл-жерибиздин тарыхын терең иликтеп өздөштүрүүгө тийишпиз, анткени анда биздин көзүбүздү ачкан, акылыбызды, дилибизди, жүрөгүбүздү, каныбызды, бүтүндөй рухубузду таалай турган накыл-насааттардын, жашоо эрежелеринин кенчи бар, мындан аркы жашообузга туура багыт бере турган идеологиябыздын туткалуу өзөгү бар.

Эгерде биз, чынында эле, башка өнүккөн элдер сыяктуу жашоого умтулсак, анда элибиздин бирде гүлдөгөн, бирде мүнкүрөгөн турмуш тарыхын, ыйык мурас катары бизге калтырган, эч көөнөрбөй турган, эч нерсе менен алмаштырбай турган, эч жерде соодаланбай турган жана соодалап алууга да мүмкүн болбогон каада-салтын, үрп-адатын, акылмандардын, ойчулдардын, эл баатырларынын бизге үлгү болорлук нарк-нускаларын,

насаат мурастарын билүүгө тийишпиз. Мына, турмуштук билим кенчи деген ушул!

Кыргыз элинде таалим-тарбиялык мааниси чоң, жүрүм-турумду калыпка сала турган, жашоо эрежелеринин омоктуу бир тармагы болгон элдик санжыралар бар. Ал кыргыз маданиятынын өткөндөгү бардык тармактарын – элдин көргөн күнүн, бардык окуяларын, башка элдер менен болгон карым-катнашын, салтын, нарк-насилин, эл өнөрүн (акындык, комузчулук, кол өнөрчүлүк, оюн-зоок ж.б.), алардын мыкты өкүлдөрүн камтыйт.

Илимде майда нерсе жок. Эң эле чакан деген нерсени иликтөө да илим үчүн маанилүү. Кыргыз элинин тарыхы – өзүнчө бир бүтүн илим. Ар кандай бүтүндүк бөлүктөрдөн турары белгилүү. Анын сыңарындай, кыргыз тарыхын толук изилдөө үчүн кыргыз элинин курамындагы уруулардын, уруктардын тарыхын да иликтеп чыгуу керек.

Кыргыз уруларынын тарыхын гана эмес, алар жашаган аймактардагы жер-суулардын, өсүмдүктөрдүн, жан-жаныбарлардын, атүгүл адам аттарына чейин иликтөөнүн зарылдыгы бар. Не дегенде булардын бардыгын билүү деген сөз – мекен таануу деген сөз. Мекен таануу – ар бир атуулдун ыйык милдети. Мекендин чыныгы атуулу болуш өтө көп нерсени талап кылат.

Кыргыздын көөнү сүйүнсүн, кийинки мезгилдерде эл баатырлары, эл акылмандары, уруу тарыхтары жөнүндө жакшынакай маалыматтарды берген эмгектер пайда боло баштады. Бирок, бул маселе боюнча эске сала кете турган бир маанилүү жагдай байкалып жаткансыйт. Айрым изилдөөчүлөр алардын көз караштарын, ой-багыттарын өз көмөчүнө күл тарткан кээ бир шумпайлар саясатташтырып жаткандай сезилет: бүтүн бир организм, башкача айтканда, бүтүн бир улут болуп эсептелген кыргыз элин бөлүп-жарып, ич-ара жикке бөлүп, бирин өйдө, бирин төмөн коюп ыркты кетирчүдөй байкалат. Мындай көз караш – чыккынчылык, кыргыз ичинен чыккан душмандык. Жыландын мындай уусун чачууга жол бербөөгө тийишпиз. Кыргызды канткенде сактайбыз, кантип сактайбыз? Баарыбыз бир муштумдай түйүлүп, бир ынтымакта болуу менен сактайбыз! Кыргызды баарыбыз бирге болуп сактабасак, ким сактайт? Кыргызды сактабасак бизди ата-бабанын арбагы, элдин кусуру урбайбы!? Элдин биримдигин сактоо – ыйык милдет.

Кыргыз урууларынын тарыхын иликтөөнү кыргыз элинин жалпы тарыхына кошкон салым деп түшүнүү керек. Кайталап айталы, тарыхтагы ушул толуктоолорду кайсы бир санжырачы – иликтөөчүлөр бар, чектелген нукка, ачык айтканда, уруучу-

дук нукка буруп, өз уруусун башка уруулардан жогору коюп, өз уруусундагы тигил же бул атак-данкы бар адамдарды көркөм тил менен өтө эле көкөлөтүп, жомоктогудай сүрөттөп жатышат. Чындыгында тигил же бул уруудан чыккан акылмандар, өнөр-поздор, баатырлар ж.б. жалпы элдики, эл үчүн жаралган адамдар болуп эсептелет. Алар бир эле уруунун көсөмү эмес, эл ырысы, эл бак-таалайы үчүн жаралган адамдар деп түшүнүүбүз керек.

Эл сыймыгы болгон элдик көсөмдөрдүн, акылман-ойчулдардын, өнөрпоздордун ж.б. кадыр-баркын бир эле урууга энчилеп тарытпай, жалпы элибизге энчилешибиз керек.

Урматтуу замандаштар! Биз четин чыгарып жаткан сөз учу-гу баягы курган кыргызчылык, тарамышты кесип, жүрөктү жаралаган уруучулук, кан чыгарбай муунтуп өлтүрүп жаткан бөлүнүп-жарылуучулук (түндүк-түштүк дегендей) арабызга муздак жел жүргүзүп, өлүмгө алып бара жатпасын! Жок, биз мындай бузукулукка жол бербөөгө тийишпиз. Биз кыргыз элинин сакталышына, бакубат жашоосуна өбөлгө түзүүгө милдеттүүбүз.

Өткөн тарыхты, анын катарында данктуу адамдарды эскерүүнүн максаты эмнеде? Алардын данкын даназалообу, деги мактануу жагынан кыйла устатпыз го. Жадагалса жыйындарда, топ адам баш кошкон жерлерде, башкалардын алдында кыргыз калкы кен пейил, көтөрүмдүү, меймандос, кайрымдуу, ынтымактуу деп көкүрөк кагабыз. Эмне үчүн кемчилигибизди айгинелеп айтып, бири-бирибиздин намыстарыбызды ойготуп, көзүн ачпайбыз? Өз жерибизде жашап туруп, арабыздагы аз сандуу калктан турмуш-тиричилик жактан эмне үчүн артта калганыбызга арданбайбыз? Ичи тардыктан, көрө албастыктан, бөлүнүп-жарылуудан, бири-бирибиздин ырыскыбызды колдон келишинче тартып жегенден, Алла Тааланын каргышына калып, чектелүү аз санда болуп калганыбызга ызаланып, көр намысыбыз эмнеликтен алигиче ойгонбойт? Көөдөк, көңдөй сөзгө туйтунуп жүрө беребизби? Жакшылыктын жолуна түшүүгө, ал жолду издөөгө убакыт келди го! Ит деле мурдуна суу жеткенде жанталашып сүзөт турбайбы.

Эми өткөндүн сабактарына көбүрөөк кайрылып, анын үлгү болорлук жакшы жактарын бойго синирип, таалим-тарбия алууга милдеткербиз. Ушул максатта кыргыздын тарыхын, анын ичинде уруулар тарыхын иликтеп, эл ичинен чыккан даназалуу, наам-даражалуу инсандардын калтырган ыйык мурастарын элге жайылтып, алардан ыймандуулукту үйрөнүшүбүз абзел. Не дегенде улуу инсандар бир уруунун асыл адамдары эмес, алар жалпы элдин адамы. Алардын осуяттары бир уруунун му-

расы эмес, жалпы элге таандык мурас. Ошондуктан андай асыл мурастарды урпактарыбыз үчүн таалим-тарбиянын үлгүсү, эл ынтымагынын, биримдигинин, адамдык ыйык сапаттардын үлгүсү катары пайдаланышыбыз керек.

Уруулар арасынан чыккан данктуу адамдар – эл намысын коргогон, аны бекем сактаган инсандар. Алар бир уруунун гана эмес, бүткүл кыргыздын намысын ойлогон, кам көргөн. Кыргыз болгондун баарын ажырымы жок бир бүтүн деп түшүнгөн. Адамдын бир жерине доо кетсе бүт денеси зыркырайт, бүт денесине доо кетет деген сыяктуу кыргыздын бир четине сырттан залака келтирилсе, бүт кыргыз жерине залака тарайт, кан жүрөк аркылуу бүт денеге тараган сыяктуу залака түгөл кыргыз журтчулугуна тарайт.

Бир тамчы суудан бүтүндөй мухиттин көлөмүн жана курамын аныктаган сыяктуу улуу инсандарыбыздын бардык дөөлөтүн-акылын, нуска сөздөрүн, пейилин, адеп-ахлагын кенен мааниде түшүнүү керек.

Улуу инсандарыбыз намыскөйлүктөн улам башка элдердин алдында жалпы кыргызга мүнөздүү руханий салтты, жоро-жосунду, адепти, кулк-мүнөздү, адамгерчиликти, адилеттикти, деги койчу, адамда болгон ары назик, ары кылдат, ары талуу маселелерди жолдой да, колдой да билген устат адамдар болушкан. Ошондон улам дагы баса айталы, алардын кадыр-баркы эл арасында күнү бүгүнкүдөй сакталып келе жатпайбы. Күн нуру, аба, суу, эне мээрим тирүү жанга кандай кубат берсе, ата-бабалардан, акылман, ойчул, нускалуу адамдардан калган баалуу мурастар жашоого, таалим-тарбияга, жүрүм-турум эрежелерге, нормаларга ыйык жол, түбөлүк улана турган жол болуп келе жатпайбы. Калк жөнсүз нерсени түбөлүк сактабайт. Ошондуктан биздин негизги максатыбыз уруу тарыхын, алардан чыккан даңазалуу улуу адамдарды тарых кызыкчылыгы үчүн гана эмес, эң негизгиси алардан таалим алуу, муундар үчүн тарбия, үлгү болуучу мурастарын жайылтуу.

Бөксөргөн курсак эртедир-кечтир тоюнат. Ал үчүн эмгектене билүү, акылын, жолун таба билүү керек, сезимди, ар-намысты ойгото билүү керек. Ал эми ата-баба салты, таалим, үрп-адаты бөксөрсө аны толтуруу кыйын. Мындай бөксөрүү манкурт-тукка гана алып барат. Биз мына ушуну эсибизге бекем тутушубуз керек. Эзелтен бери, айрыкча Манас атабыздан бери келаткан салтыбызды, адеп-ахлагыбызды, Тенир жолунан тайбай сакташыбыз керек! Кыргызды кыргыздай омоктуу сактап келген касиет ынтымак-урмат экендигин эстен чыгарбашыбыз ке-

рек! Ынтымакты дүйнө жүзүндөгү бардык элдер билет, баары ынтымактуу болууга дилгир. Ал эми кыргыз эли үчүн ынтымак – өтө эле ыйык түшүнүк. Ынтымакты Манас ата туу туткан, не дегенде, ынтымак кыргызды колдой турган, түбөлүк сактап келген улуу касиет. Урматтуу замандаштар! Ынтымак – биримдиктин, бир бүтүндүктүн туткасы. Мына ушуну терең түшүнөлүчү!

Түпкү тарыхында кыргыздын бардык уруусунун таралыш теги бир атадан. Ошондуктан тигил же бул уруунун тарыхы боюнча сөз кылуудан мурда оболу кыргыз жөнүндө, бул этнонимдин жаралышы жөнүндө элдик санжыралардан, илимий изилдөөлөрдөн маалымат алышыбыз керек.

Элдик санжыраларда «кыргыз» деген этнонимдин чыгышы, таралышы боюнча бир нече уламыш кездешет. Көпчүлүгү оозеки түрүндө, төрт булактан санжыра жазуу түрүндө бизге жеткен. Анын биринчиси Бала Айылчыныкы. Мында Иран, Туран мезгилиндеги уруу бөлүнүштөрү, кыргыздын байыркы салттары жөнүндө сөз болгон. Экинчиси – Алымбек уулу Тууганбайга таандык. Мунун санжырасы мындан үч миң жыл мурун кыргыздардын Самарканддын көк ташына сыйынып турган учурунан тартып азыркы мезгилге чейинки уламыштар менен аяктайт. Үчүнчү жазма – Осмонаалы Сыдыковдуку. Анын эмгеги «Кыргыз тарыхы» деген ат менен 1913-жылы Уфада басылып чыккан. Анын санжырасы боюнча Нух пайгамбардан XX кылымга чейин кырк төрт муун жашап өткөн. Экинчи китеби «Тарыхы Шабдания», бул эмгеги да 1914-жылы Уфада басылып чыккан. Ушул эмгектерде кыргыз санжырасы берилген. Төртүнчү жазма санжыра – кытайлык Баймурзаныкы. Мунун санжырасында кыргыздардын байыркы ата-бабасы усундар, сактар жөнүндө сөз болгон. Аталган жазма санжыралар боюнча профессор Сапарбек Закировдун «Кыргыз санжырасы» деген эмгегинде толугураак маалыматтар берилген.

Оозеки санжырада кыргыздар кырк кыздан тараган (40 кыздан таралышы жөнүндө да түрдүү варианттар бар). Дагы бир вариантта кыргыздын түпкү атасы – Кыргызбай деген адам. Мына ошол Кыргызбайдан таралгандар «кыргыз» деп аталып калган. Үчүнчү вариантта Монолхандын үчүнчү мууну Алгач хандын башкарган элинин көчмөн турмушуна байланыштуу аталган. Көчмөндөрдү ошол мезгилде отурукташып калган эл «кыркислер» дешчү экен (фарс тилинде бул сөз көчмөн кыр адамы деген маанини билдирет). Төртүнчү вариантта ошол эле Алгач хандын күйөө баласы Эркиндин тунгуч уулунун аты Кыргыз коюлуптур. Ошол Кыргыз хандан Карахан, андан Угузхан (Огузхан)

тараган. Бешинчи варианттагы дагы бир уламышта кыргыз да, казак да, өзбек да Алаша хандан тараган деп айтылат. Кыргыздын таралышында мындан башка да уламыштар бар. Мисалы, Бүбү Мариям Муса кызынын Жайсаң Үмөт уулунун айтуусу боюнча аяндан алып жазган «Айкөл Манас» дастанынын он томдугунда Уз хандын кырк аялынан кырк уул төрөлгөн. Ошол кырк уулдан кырк уруу кыргыз келип чыккан. Аларды кырк ууз деп да аташкан. Убакыттын өтүшү менен бара-бара кырк ууз деген аталыш өзгөрүп кыргыз делинип калган. Бул санжыра-уламыштардын чын-төгүнү дагы иликтенип, тактоону талап кылат. Кыргыз деген этнонимдин чыгышы жана ар башка улуттарда түрдүүчө аталышы жөнүндө илимий маалыматтар да кездешет.

Кыргыздын кырк кыздан таралышы жөнүндөгү легенданы 1856-жылы кыргыз жерине келген казак окумуштуу-саякатчысы Чокан Валиханов да «Записки о киргизах» деген эмгегинде толук берген. Ошол кырк кыз деген сөз тизмегинин өзгөрүлүшүнөн кыргыз болуп аталып калган. Ушул эле кырк кыз жөнүндө дагы бир легенда айтылып жүрөт. Илгери-илгери Акеше деген такыба, билимдүү адам Сибирь, Енисей жактагы калмактарга ислам динин таркатуу үчүн барган. Анын Мансур деген баласы болгон. Ал калмактын кадырлуу адамынын кызына үйлөнөт, эки балалуу болот: бири Апал (кыз), экинчиси Минал (эркек). Апал түн жамынып тоодогу үнкүрдөгү Кырк чилтенге жолугуп жүрөт. Күндөрдүн биринде түн жамынып тоого кеткен Апалдын артынан Минал билинбей ээрчип алат. Шарт боюнча Апал жалгыз барышы керек эле. Кырк чилтен кызды жактырбай ачууланышып, Миналга абдан таттуу суюктукту берет. Аны ичкен Минал жинди болуп кетет. Ошондой болсо да эжеси Апалдын бузулбай таза жүргөндүгүнө ишеним калып, «Апал ак, Апал ак» – деп айыл аралап жар салып жүрөт. Аны уккан калмактар: «Ак – Кудайдын аты. Бул сөздү Апал да, Минал да айтып жүрөт. Бул экөөнү өлтүрүш керек» деп бүтүм чыгарышат. Ошентип, экөөнү өлтүрүп, өрттөп жиберешет да, күлүн сууга салып агызат. Алардын күлү таттуу көбүккө айланат. Ошол учурда хандын кызы кырк жолдош кыздары менен суу бойлоп сейил куруп жүргөн болот. Алар агып бараткан көбүргөн көбүктү көрүп, баары оозанып көрүшөт. Оозанган кыздардын баары кош бойлуу болуп калышат. Аларды хан вазири ээн токойго сүрүп таштайт. Ошол ээн жайда кыздардын бардыгы аман-эсен көз жарат. Алардын балдарын эл «кырк кыздын балдары» деп атап калышат. Бара-бара алар кыргыз деген атка конот.

Үчүнчү вариантта хандын кызынын ынак курбулары болгон 40 кыз ичинде кызча кийинген татынакай жигит болгон. Ал хан кызы уктаар алдында колу-бутун ушалап, жагымдуу үн менен обон созуп уктатып жүрөт. Бара-бара хан кызынын ага ышкысы түшүп калат. Ушундай эле жол менен калган кыздардын да ал жигитке мээримин түшөт. Кыздардын бардыгы кош бойлуу болушат. Бул кабар ханга жетет. Хан аларды ээн тоого сүрүп таштайт. Алардын тукуму да кырк кыз, бара-бара кыргыз деп аталып кетет.

Төртүнчү вариантты XIX кылымдын экинчи жарымында орус саякатчылары Воронин, Нифантьев, Голубевдер кыргыздардан дагы бир уламышты жазып алышкан. Ал уламышта кыргыздардын атасы Кыргызбай деген адам болгон. Анын Адигине жана Тагай деген эки уулу болуптур. Адигине тукуму Аму дарыя менен Сыр дарыя бойлорунда жашашкан. Тагайдын балдары Ысык-Көл өрөөнүн жердеген. Бул уламыш боюнча кыргыздардын XV кылымдан берки таралышы гана маалымдалган. Кыргыздардын урууларынын адам аттары менен боюнча таралышы кыргыз тарыхынын кийинки мезгилдерине туура келет. Кыргыз уруулары – солто, саяк, азык, черик, сарыбагыш, бугу, жедигер, бөрү, жору, баргы, сарттар, кытай, кушчу, басыз, саруу ж.б. – адам аттары экендиги маалым. Тарых маалыматтарына караганда, мындай аталыштар кийинки эле беш кылымдын ары-берисиндеги кыргыздар болуп чыгат.

Бешинчи вариант Мухаммет Али Кыпчагынын «Кыргыз тарыхы» деген кол жазмасында кездешет. Анын санжырасында Моңолхандын онунчу муунунан тараган Алгач хан деген болгон. Ал кез келген жайлоолордо эркин жайлачу экен. Бул көчүп-конуп жүргөн элдерди отурукташып, шаар куруп калган элдер «кыркислер» дешчү эле. Тажик тилиндеги мааниси көчмөндүү кыр адамы. Кыргыздар көчмөн эл болгондуктан ушундай аталып калган дейт.

Алтынчы вариант да ушул эле Мухаммет Али Кыпчагында кездешет. Анда Алгач хандын Айганыш деген кызын Эркин деген жигит алат. Ал эркек балалуу болуп, атын Кыргыз коюшкан. Кыргыз Ысык-Көл, Чүйдү жана эркин тоолорду жердеген. Кыргыз хандан Карахан, андан Угузхан төрөлгөн. Ал Өзгөн шаарын курдуруп, кыргыздын борборуна айландырган. Кыргыздын Алгач хандан таралышы казак элинде да айтылат.

Жетинчи вариант кытайдагы кыргыздарда кездешет. Анда: жоокерлерди баштап барып, кыргызып кел деп жиберген экен.

Ошол кыргызып келгенден кийин «кыргыз» койгон экен. Кыргыздын башталышы ушундай дейт.

Кыргыз деген аталыштын чыгышы жөнүндө дагы далай уламыштар бар. Алардын бардыгына токтоло берүүнүн кажети деле жок. Кыскартып айтканда, кыргыз деген этнонимдин чыгышы кээ бир санжыраларда мифологиялык түшүнүккө, диндик легендаларга негизделип берилсе, айрымдарында сөздүн маани-манызына таянып айтылгандыгы байкалат.

«Кыргыз» деген сөз илимде да, башка элдердин тилинде айтылып, чечмеленип жүрөт. Ар бир элдин өзүнүн фонетикалык системасы, мыйзам чени бар, ошого жараша бир эле сөз ар башкача айтыла берет. Мисалы, орустарда киргиз, фарстарда кыркыр, калмактарда бурут, кытайларда үч түрдүү: хан текстинде «цзянь-гунь», тан текстинде «сяцзясы», юань текстинде «цилициси» деп берилип жүрөт. Ал эми кытай жылнаамаларында «ки-ли-кидзе» деген аталыш да кездешет. Мындан тышкары кытай тарыхчы-окумуштуулары «гегунь» (цзянькун) деген аталыш менен кыргыз дар ды түшүнүшкөн. Кытай тарыхындагы бул аталыштар – байыркы маалыматтар. Чындыгында Борбордук Азиядагы элдердин ичинен кыргыздардын эн байыркы эл экендигин тарыхчы-окумуштуу В.В.Бартольд да «Кыргыздар» деген эмгегинде (Фрунзе-1943, 13-бет) айтып кеткен. Ал эми Енисей, Орхон аймактарында жашаган байыркы кыргыздардын күчтүү мамлекет болгондугу жана өз жазуусу болгондугу жөнүндөгү илимий маалыматтар академик С.Е.Маловдун, академик И.А.Батмановдун эмгектеринде кездешет.

Манасчы Багыш Сазановдун айтуусунда кыргыздар жогоруда айтылгандай, кырк уруудан турат. Ал уруулар: катаган, багыш, могол, карачоро, теит, төөлөс, жоокесек, бостон, нават, болгон, нойгут, сумара, окчу, каракалпак (конурат), шыбаа, серпи, эдигер, бадам, кыдырша, кызылаяк, мундуз, кушчу, кылыч тамга, айсак, кыба, дабат, кыпчак, толоо, жетиген, сая, сапыран, колоп, ардай, шанкай, тоту, көкүн, такылдак, калча, байчоро, жанчоро. Бул уруулардын аттарынын айрымдары азыркы кыргыз урууларында айтылбай жүргөнү менен башка түрк элдеринин курамында кездешет. Бул уруулардын көпчүлүгүнүн аталыштары кыргыздардын он, сол жана ичкилик болуп бөлүнүшүндө сакталып калган. Мындай маалыматтар профессор С.Закировдун жогоруда аталган эмгегинде толугураак берилген.

Кыргыздын 40 уруудан таралышы «Айкөл Манаста» да бар (жогоруда эскертилген 10 томдукта). Анда Уз хандын 40 уруу-

сунан тараган, алар кырк ууз деп да аталган, бара-бара кырк ууз кыргыз болуп аталып кеткен. Бул ар өтө эле кеңири аймакта жашап, жашоо тиричилигинде көп жолу кандуу кыргызга учурашкан. Ошондон улам жаны жер которушуп, акыры Өзгөндү мекендеп калышкан. Бул жерден да кыргызга учурап, Ходжент тоолоруна ооп кетишкен. Ошол аман калган эл кырк гуз деп да аталган. Алар бара-бара кыргыз болуп айтылып калган деген да маалыматтар кездешет («Маджму ат-таварих», 22-бет).

Мусулман тарыхчысы Абулгазы кыргыздарды Огузхандын тукумдары деп эсептейт. Тарыхый санжыраларда Огузхан Угузхан түрүндө да кездешет. Ушул эле Угузхан «Айкөл Манастагы» Угузхан болушу да мүмкүн.

Кырк демекчи, бул сөз (эсептик сан) кыргыз дегендин түпкү унгусу экендигин тилчи-этимологдор да далилдүү айтышкан. Мисалы, Дорджи Банзаров түрк тилиндеги кырк деген сөзгө көптүктү билдирүүчү – ыз мүчөсү жалгануу менен кыргыз деген аталыш келип чыккан (Д.Банзаров, Собрание сочинений – Москва: 1955, 184-бет). Азыркы тилибизде сөзмө-сөз бергенде «кырктар» болуп айтылат.

Кырк деген сөз кыргыз элинин маданий мурастарында – тарыхында, оозеки санжыраларда, каада-салттарында, буларга байланыштуу айтылган уламыштарда кырк уруу, кырк чоро, кырк аш, кырк челпек, кырк күн аза күтүү, кырк чилтен ж.б. түшүнүктөрдүн тутумунда да кездешет. Бул түшүнүктөргө караганда кырк деген сөздүн азыркы сандык маанисинен башка сырдуу, катылган, бизге али белгисиз жабык мааниси да бар өңдөнөт.

КЫРГЫЗДАРДЫН ОҢ ЖАНА СОЛ БОЛУП БӨЛҮНҮШҮ

Кыргыз тилинде он, жана сол деген сөздөр кенири колдонулат: он кол, сол кол, он аяк, сол аяк, он ийин, сол ийин, он коз, сол коз, он, каптал, сол каптал, ж.б.у.с. Мындан тышкары көптөгөн түшүнүктөрдү билдирүүдө да он жана сол деген сөздөр кошулуп айтылат же кошулуп айтылбаса деле андай ыйык түшүнүктөрдү он, сол деп ич ара бөлүштүрөт: Көк тенир – он, Жер-эне – сол; үй мекени болгон ата – он, үй куту болгон эне – сол; үйдүн он капталы, сол капталы (капшыты), куштун он канаты, сол канаты ж.б.у.с. Ал эми кыргыздардын урууларын топтоштуруп айтканда да он, сол жана ичкилик деп бөлүштүрүлөт.

Кыргыздарды ушундай топтоштурууда бир нече варианттагы уламыштар кездешет. Эң оболу кыргыздар он, сол делинбей эле уруу-уруу болуп жашап келишкен. Кийинчерээк эле Долон бийдин эгиз төрөлгөн уулдарынан бери он, сол деп аталып калган дейт. Эгиздин бири Ак уул (Абыл), экинчиси Куу уул (Кабыл). Энесинин айтымында Абыл он бөйрөк жагында, Кабыл сол бөйрөк жагында болуп, жерге түшкөндө ошол он капталындагысы мурун (улуусу болуп эсептелет), сол капталындагысы кийин жарыкка келген имиш. Бул эки адамдын тукуму, малсалы өскөн сайын жер бөлүштүрүү зарылдыгы келип чыгат. Ошондо атасы Долон бий Мамбет деген билерман акени чакырып, акыл-кенеш сурайт. Анда Мамбет Ак уулду он жагына, Куу уулду сол жагына отургузуп: «Экөөн макулдашкан жерлерде жашай бергиле, эми мындан ары бириндин тукумун он, жммчиндики сол деп айтылсын. Өркүнүнөр өссүн, ынтымактуу оолуи жашагыла» деген тилегин айтып, бата берет. Ошондон тартып кыргыздар он, сол деп аталып калган делинет.

Экинчи вариантта он, сол деп бөлүштүрүүнү балдардын энеси айткан делинет. Ушул уламыштар XIX кылымда кыргыз жергесине келген окумуштуу-саякатчылар Голубев, Чокан Валиханов, Аристов Н.А. ж.б. эмгектеринде да кездешет.

Булардын ичинен белгилүү тарыхчы Аристов кыргыздын үч топко бөлүнүшүнө, ар топко кирүүчү урууларга кененирээк

мүнөздөмө берген. Анын маалыматы боюнча ичкиликтерге: кыдырша, каңды, найман, төөлөс, тейит, кесек, оргу, кара тейит, чал тейит, бостон, кызыл аяк кирет. Бардыгы он эки уруу. Онго (муну Адигине деп берген): бөрү, баргы, олжоке, тооке, кара баргы, сары баргы, тастар, көкчө уулу, элчибек, сарттар, савай, жору, кара саадак, ал эми солго (Тагайга): бугу, сарбагыш, солто, багыш, чон багыш, черик, саяк, басыз уруулары кирет. Аристовдун маалыматы боюнча кыргыздарда «монгуш» деп аталган төртүнчү топ жана ага кирүүчү уруулар: кудугучын, жапалак, төлөйкөн, жоош, жылкелди, сарылар, сарай, көк жатык, соколок, тейне, эрке кашка, монол деген маалыматты берген.

Кыргыздын дагы бир кийинки санжырасында оң, солду Ак уулдун тукуму Адигине, Тагайдан, кызы Наалыдан (монгуш-монолдор) баштап жүрөт. Булардын тукуму онго кирет дейт. Ал эми Куу уулдун тукуму солго кирет деп, аларга: кытай, кушчу, саруу, мундуз, басызды кошот.

Чындыгында кыргыздын он, сол, ичкилик болуп бөлүнүшү согуштан келип чыккан. Мындай бөлүштүрүү тарыхта байыртан бери белгилүү. Мисалы, Чынгызхандын түмөн колу (он мин) майданга киргенде оң канат, сол канат жана ичкиликке (борборго) бөлүнгөн. Ичкиликке тажрыйбалуу, майдан тобун бузар кайраттуу, курч жоокерлер кирген. Мындай бөлүштүрүү орустар согушунда да азыркыга чейин колдонулуп жүрөт. Деги эле оң, сол жана ичкилик болуп бөлүнүү дүйнөлүк согуштарда колдонулат.

Кыргыз элинин тарыхында он, сол жана ичкилик болуп бөлүнүшү, аларга кирген уруулар так эмес: ар түрдүү варианттарда ар башка айтылат, же аралаштырып берип жүрүшөт. Мисалы, Сайф ад-дин Аксикентинин «Маджму ат-таварих» деген китебинде кыргыз элинин XV-XVI кылымдардагы уруулук бөлүнүштөрү жөнүндө төмөнкүдөй маалымат берилген.

1) Он канатка Ак уул (Абыл) тукумдары Адигине, Тагай, Мунгуш, Карабагыш, булардан тараган уруулар: бугу, сарыбагыш, жедигер, саяк, монолдор.

2) Сол канатка Куу уулдан (Кабыл) тараган уруулар: саруу, кушчу, мундуз, басыз, чон багыш, жетиген, төбөй.

3) Ичкиликке (муну Булгаачы тобу деп берген) бостон, тейит, кыдырша, төөлөс, каңды, кесек, оргу, нойгут, кыпчак кирет деп берген.

Белгилүү даражада такталган кийинки вариант боюнча:

1. Онго – Адигине тукумунан бөрү, баргы, олжоке, тооке, карабаргы, сарыбаргы, тастар, сарттар, савай, жору, ардай, му-

нак, карабагыш, акбуура; Тагай тукумунан Богорстон, Койлон, Кылжыр – Богорстондон солто, Койлондон жедигер, Кылжырдан бугу, сарбагыш; Тагайдын башка уулдарынан саяк, азык, черик, желден, конурат; Наалы эжеден (күйөөсү Көкө) Монол жана Дор деген эки бала болгон. Алардын тукумдары: Кудачын, жапалак, төлөйкөн, жоош, жылкелди, сарылар, сарай, көкжатык, соколок, тейне, эркекашка.

2. Сол канатка: саруу, кушчу, кытай, мундуз, басыз, кыркуул.

3. Ичкиликке: канды, төөлөс, тейит, найман, жоокесек, бостон, нойгут, кыпчак, абат уруулары кирет.

Кыргыздын байыркы жана кийинки кездерде жайгашкан жерлери жөнүндө да чакан кабар берип коелу. Азыркы мезгилге чейин кыргыздардын байыркы жашаган жерлери жөнүндө түрдүү пикирлер айтылып жүрөт. Ошондой болсо да тарыхта даректүү айтылган маалыматтар бар. Кыргыздар байыркы бир кездерде азыркы Монголиянын батыш тарабындагы Кыргыз–Нур көлүнүн аймагында жашаган деген маалымат кездешет. Бирок ал кайсы доор экендиги жана ал чөлкөмдө бардык кыргыздар болгондугу же анын кайсы уруулары болгондугу жөнүндө так маалымат жок. Дагы бир маалыматта кыргыздар мекендеген жерлер Саян, Алтай, Чыгыш Туркестан, Тен-Тоо (кыргыз уламышарында Улуу-Тоо, Тянь-Шань, Ала-Тоо деп да айтылып жүрөт) болуптур. IX-X кылымдарда Борбордук Азияда, Энесайда, Байкалда (Бай-Көл), Алтайда жашаган. Байыркы кездерде оуткул Улуу Азияда жашаган көчмөндөрдүн бардыгын «кыргыз» деп аташкан.

Кыргыз маданиятынын энциклопедиясы болуп эсептелген «Манас» эпосунда кыргыз элинин жашаган негизги жерлери Ала-Тоо, Алай (Манаста айтылып жүргөн атактуу Көкөтөйдүн туулуп өскөн жери), Самаркан, Иле, Атбашы, Нарын, Ысык-Көл(байыркы аты Туздуу-Көл), Соң-Көл деп айтылат. Ал эми бүгүнкү күндөгү кыргыздардын жашаган жерлери жөнүндө так маалымат бар. Негизги мекени-Кыргызстан. Ошондой болсо да кыргыздар азыр деле чачыранды: Венгриянын Мажарстанында, Кытайдын Кызыл-Суусунда, Тажик, Өзбек, Казак республикаларында, Россиянын Тоолуу Алтайында, Туркияда жашашат. XX кылымдын 90-жылдарынан баштап турмуштун көйгөйүнө, байланыштуу кыргыздар адам жашаган бардык материкке – Америка, Африка, Европа, Азия жана Океанияга тарап кетти.

ЫСЫК-КӨЛ ӨРӨӨНҮНДӨГҮ ТӨӨЛӨСТӨР

Колдук төөлөстөр жөнүндө сөз кылуудан мурда кыргыз ни и пин эн байыркы чон уруусу болуп эсептелген төөлөстөр жөпүндө чакан маалымат берели. Төөлөс деген уруунун аты санжыраларда, илимий маалыматтарда «төлөс», «телес» деп берилип жүрөт. Төөлөс деген – негизи кытай сөзү. Кытайлар дөөлөс деген сөзгө тили келбей, толос дешкен. Төөлөс деген сөздүн баштапкы этимологиясында «теле» унгусу башат болуп турат. Теле – бизче араба деген сөз. Бул сөз орус тилинде да кездешет, алар телега дешет.

Байыртадан кытайлар, монголдор, байыркы түрк элдери, алардын ичинде кыргыздар, тунгустар, манчжурлар чектеш жашашканы тарыхта белгилүү. Төөлөс уруусу гана эмес, жогоруда эскертилгендей, кыргыз деген этнонимдин да кытайларда бир нече варианттарда байыркы аталыштары кездешет. Биздин доорго чейин эле кытайлар кыргыздарды ки-ли-кидзе, хягас ж.б. атап келишкен.

Айрым тарыхчылардын айтымына караганда «Төөлөс» деген аталыш кытай тарыхында кыргыз деген сөздөн мурда кездешет. Менимче, бул маалымат дагы тактоону талап кылат. Мындан азырынча талаш-тартыш чыгарууга болбойт. Бул жерде менин айтайын дегеним – төөлөс уруусу кыргыздын эн байыркы уруусу экендиги.

Тарых маалыматтарына караганда байыркы Төөлөс ич ара тогуз уруудан турган өзүнчө бириккен (федеративдүү) мамлекет болгон экен. Төөлөстөрдүн ажалору, акимдери, бектери, бийлери бийик дөңгөлөктүү арабаларда жүрүшчү экен. Ошондон улам аларды кытайлар ж.б. коншу элдер арабачандар деп аташкан.

Төөлөстөр бириккен федерациясында өзүнчө хандык болуп, хандан баштап төмөнкү бийликтегилерге чейин эч убакта башка элдердин, уруулардын өкүлдөрүнөн өкүмдарлар (бийлик башындагылар) койбой, дайыма өз уруусунан гана (төөлөстөрдөн гана) жетекчи коюшкан. Ошондон улам: «Төөлөс төрүн бербейт, өлсө көрүн бербейт» деген элде макал тараган. Ал макал ушул бүгүнкүгө чейин айтылып жүрөт. Салт боюнча хан төрдө өз тактысында, акимдер, бектер жыйындарда, сый-үлпөттөрдө, мейманда, айтор, бардык жерде, бардык шартта төрдөн орун алыш-

кан. Мына ушул салтка айланган жагдайдан улам макал таралган. Албетте, бул макал кыргыз элинин эң байыркы макалы.

Ошентип төөлөстөр төрүн бербеси хандыкты, бийликти колдон чыгарбаганынан айтылса, макалдын экинчи түгөйү – өлсө көрүн бербестиги да тарыхый чындыктан алынган. Байыркы заманда көпчүлүк эл – бардык түрк элдери, монголдор, байыркы орустар да – көчмөндөр болушкан. Алардын туруктуу бир орду болгон эмес: чарбачылыгына (мал чарбасы) байланыштуу жайыт, кыштоолорду жаныртып турушчу. Көчмөн элдерде өзгөчө касиет болгон: ал – көчмөндөрдүн биримдиги, ынтымагы. Манас атабыз да ынтымакты, биримдикти туу туткан, анткени ынтымак, биримдик кыргыздарды сактай турган касиет экендигин атабыз даана билген. Ушул касиетти кийинки атабабаларыбыз да укумдан-тукумга ыйык мурас катары бекем сактап келишкен. Ошондон улам кыргыз элинде: «Тирүү болсок бир жерде, өлүү болсок бир көрдө бололу» деген накыл сөз айтылып калган.

Байыркы көчмөн кыргыздарда, анын ичинде төөлөстөрдө да «сагана» деп аталган абдан кенири жана терең казылган, үстү жабык, асты менен капталына таш төшөлгөн (кургак жана муздак сактоо үчүн) көрүстөн болгон. Ар бир уруунун өз көрүстөнү болгону да ырас. Мындай көрүстөн байыркы славян токойлорунда жашаган көчмөн орустарда да болгон. Кыргыздын кайсы уруусу болбосун, ал кайсы жайытта же кыштоодо жашабасын, көзү өткөн адамды унаага жүктөп келип өз саганасына коюшкап. Ага башка уруулардын сөөгүн коюуга жол беришкен эмес. Демек, «өлсө көрүн бербейт» – деген сөз ушундан келип чыккан. Дегинкиси, өлгөндөн кийин эч бир жан тура качып көрүн бербейт эмеспи.

Төөлөстөр – кыргыздын эң байыркы уруусу. Жалпы эле кыргыз эли сыяктуу алардын жайгашкан жерлери да чачкын. Ушул тапта алар Борбордук Азияда – Ош облусунун Ноокат (чоң айыл өкмөтүн түзөт), Өзгөн райондорунда, Баткен жана Жалал-Абад облустарында, түндүк Кыргызстандын Чүй (Кант, Ысык-Ата райондору), Ысык-Көл облусунда (Жети-Өгүз районунун Ак-Дөбө, Аң-Өстөн, Чоң Кызыл-Суу, Жалгыз Өрүк, Боз-Бешик айылдарында жана Кызыл-Суу, Сүт-Булак (муну азыр Светлая Поляна деп коюшат), Оргочор айылдарында жашашат. Төөлөстөр Нарын облусунун Ат-Башы жана Тянь-Шань райондорунда, Каракол, Бишкек шаарларында да турушат. Мындан тышкары Венгриядагы Мажарстанда кыргыздын 18 уруусунан турган эл жашайт. Аларды жалпысынан кыпчактар деп коюшат. Ал 18 май-

да уруунун көпчүлүгүн кыпчактар түзөт. Ошол 18 майда уруунун арасында төөлөстөр да бар экен.

Кытай Эл Республикасынын Кызыл-Суу автономиялык облусунда Ысык-Көлдөн оошуп барган төөлөстөр бир топ. Ал эми Россиянын Тоолуу Алтай автономиялык облусунун түндүк-чыгышындагы Алтын-Көлдө да төөлөстөр жашашат. Алар өздөрүн эн байыркы төөлөстөрбүз деп коюшат. Алтын-Көлдү (байыркы аталышы) азыркы Төөлөс көлү (орусча Телецкое озеро) дешет. Ысык-Көлдүк санжырачылардын айтымына караганда төөлөстөр илгери Алтайда эле найман, тейит уруулары менен бир аймакта жашап, ынтымактуу кошуна гана эмес, бири-бири менен кыз алышып, кыз беришип, сөөк-тамыр күтүшүп биримдикте жашашкан. Алар доордун бир доорлорунда караөзгөй жоодон бүлүнүп, азыркы кыргыз жергесинин түштүгүнө ооп келишкен. Жер которгондон кийин алгачкы отурукташкан жери Ноокат болуптур. Бул бир уламыш.

Экинчи уламышта Ноокатка кандайдыр бир чоочун үч адам бала-чакасы менен дарексиз жактан көчүп келип жай салышат. Алардын биринин ысымы Төөлөс, экинчисиники Тейит, үчүнчүсүнүкү Найман экен. Бара-бара узак мезгил өткөн соң, үчөөнүн тукуму өсүп, кыргыз арасындагы төөлөс, тейит, найман уруулары таралган имиш. Чындыгында бул уламыш тарыхый маалыматтардын нугу боюнча иликтей келгенде чындыкка тогошо бербейт. Бирок эл ичинде айтылып калган соң ага деле назар салбай коюуга болбойт, анткени бул уламыш да, кандай гана мазмунда болбосун, санжыранын казынасына кирет.

Дагы бир уламышта төөлөстөр кийинки эле Долон бийдин Ойрот деген уулунан таралат. Бул уламыш боюнча Долон бийдин Нуркүмүш деген токолу олуяталык казак кызы болуп, ал эркек бала төрөйт. Баланын атын Ойрот коюшат. Ал бойго жеткенде турмуш курат да эки уулдуу болот: биринин аты Төөлөс, жинчисиники Найман. Ошол кезде алар Суусамырды (байыркы аты Мин-Булак) жердешкен экен. Бул санжырада төөлөс уруусу ошондон башталат. Сөз болуп жаткан бул вариантты окурманга жөнсалды эле кулак кагыш иретинде кабарлап койдук.

Ысык-Көлдүк төөлөс Дыйканбаев Жуманалынын санжырасында төөлөстүн түпкү таралышын Карахандан баштайт. Карахандын Жоожыгар деген уулунун Мунайты аттуу баласы болот. Ошол Мунайтын биринчи байбичесинен Төөлөс, Нойгут, Кыпчак деген уулдар төрөлөт. Экинчи байбичесинен Үрүмчү, Долон жаралат. Төөлөстүн Толуман, Калкаман деген уулдары болуптур. Толумандан тогуз уул, бир кыз жарык дүйнөгө келишет:

Ханмукал, Мурат, Баймурат, Барат, Урумкашка, Доройт, Ма-лакашка, Керкашка, Чулумкашка (Чолум деп да айтып жүрүшөт). Кызынын аты Кенжеке. Бул вариант да тактоону талап кылат.

Төөлөстүн экинчи уулу Калкамандан Акэчки, Канды, Кызылайк, Айтамга, Тейит, Кызылборк деген уулдары болгон.

Жогоруда ичкиликке кирүүчү негизги уруулар жөнүндө эскертпедикпи. Анын эң байыркыларынын бири төөлөс уруусу. Төөлөстөр «тогуз ата дөөлөстөр» деп да айтылат. Жогоруда байыркы төөлөстөр тогуз уруудан турган өзүнчө федеративдүү мамлекет болуптур деген тарыхый маалыматты учкай айта кеткен элек. Эми эл арасында айтылган «тогуз ата төөлөстөр» уламышы тарыхый ушул маалыматка үндөшүп турганы бекер эмес сыяктанат. Бирок, тилекке каршы, тогуз ата төөлөстүн ар биринин аты-жөнү жөнүндө колдо азырынча маалымат жок.

Ысык-Колдук төөлөстөр – Толуман атанын кенже уулу Чулумкашкадан тараган тукумдар. Булар Ысык-Көл өрөөнүнө кандайча ооп келгендиги жөнүндө бир беткей санжыра жок. Уламыштардын биринде Толумандын кенжеси Чулумкашка абдан өткүр, ар кандай оор ишке моюн сунбаган, азуусун айга жаныган, душманынан жалтанып кайра тартпаган, жеткилен, эс-акылдуу, бир караганда эле көзгө урунган, жылдыздуу адам болгон экен. Борбуян көтөргөндөн баштап эле жылкылуу, чыгаан бай атасы Толуманды ээрчип, эл таанып, аш-тойлордо намыс талашкан. Улуттук көп оюн-зоокторго катышып, кыргыз урууларынын гана эмес, коңшулаш өзбек, тажиктердин да көзүнө түшүп, кай бирде чыгыш калктарына мүнөздүү намыскөйлүккө берилип, коңшу элдердин кызыл тебетейлери менен өйдө-ылдый тартыша кеткен учурлары болчу экен.

Күндөрдүн биринде Анжиянда бир чоң байдын көкүрөк күчүгүн сүннөткө отургузуу тою өтүп, чоң ат чабыш болот. Ал ат чабышта Чулумкашканын күлүгү менен Кокон ханынын абройлуу акиминин аты марага үзөңгү кагышып келет. Байге бөлүштүрүүдө талаш-тартыш башталат. Кер-мур айтышуу ырбап олтурса кан төгүлүп кетчүдөй жагдай байкалганда, билермандар баш байгени өзбек акимине ыйгарышат. Көрсө, жер үстүлүк кылып өзбектер көбүрөөк келишиптир. Ошондон улам акылга калчап таразалап, байгени өзбектерге берип койгонуна, Чулум ата нааразы болуп көкүрөктө кек сактап калат.

Чындыгында, өзбек акиминин сай күлүгү көп жылдан бери Фергана өрөөнүндө чоң ат чабыштарда байге берчү эмес экен. Көрсө, ич күйдүлүк ушул эле ат чабышта болбостон, көптөн бери

да уруунун көпчүлүгүн кыпчактар түзөт. Ошол 18 майда уруунун арасында төөлөстөр да бар экен.

Кытай Эл Республикасынын Кызыл-Суу автономиялык облусунда Ысык-Көлдөн оошуп барган төөлөстөр бир топ. Ал эми Россиянын Тоолуу Алтай автономиялык облусунун түндүк-чыгышындагы Алтын-Көлдө да төөлөстөр жашашат. Алар өздөрүн эң байыркы төөлөстөрбүз деп коюшат. Алтын-Көлдү (байыркы аталышы) азыркы Төөлөс көлү (орусча Телецкое озеро) дешет. Ысык-Көлдүк санжырачылардын айтымына караганда төөлөстөр илгери Алтайда эле найман, тейит уруулары менен бир аймакта жашап, ынтымактуу кошуна гана эмес, бири-бири менен кыз алышып, кыз беришип, сөөк-тамыр күтүшүп биримдикте жашашкан. Алар доордун бир доорлорунда караөзгөй жоодон бүлүнүп, азыркы кыргыз жергесинин түштүгүнө ооп келишкен. Жер которгондон кийин алгачкы отурукташкан жери Ноокат болуптур. Бул бир уламыш.

Экинчи уламышта Ноокатка кандайдыр бир чоочун үч адам бала-чакасы менен дарексиз жактан көчүп келип жай салышат. Алардын биринин ысымы Төөлөс, экинчисиники Тейит, үчүнчүсүнүкү Найман экен. Бара-бара узак мезгил өткөн соң, үчөөнүн тукуму өсүп, кыргыз арасындагы төөлөс, тейит, найман уруулары таралган имиш. Чындыгында бул уламыш тарыхый маалыматтардын нугу боюнча иликтей келгенде чындыкка тогошо бербейт. Бирок эл ичинде айтылып калган соң ага деле назар салбай коюуга болбойт, анткени бул уламыш да, кандай гана мазмунда болбосун, санжыранын казынасына кирет.

Дагы бир уламышта төөлөстөр кийинки эле Долон бийдин Ойрот деген уулунан таралат. Бул уламыш боюнча Долон бийдин Нуркүмүш деген токолу олуяталык казак кызы болуп, ал эркек бала төрөйт. Баланын атын Ойрот коюшат. Ал бойго жеткенде турмуш курат да эки уулдуу болот: биринин аты Төөлөс, жинчисиники Найман. Ошол кезде алар Суусамырды (байыркы аты Мин-Булак) жердешкен экен. Бул санжырада төөлөс уруусу ошондон башталат. Сөз болуп жаткан бул вариантты окурманга жөнсалды эле кулак кагыш иретинде кабарлап койдук.

Ысык-Көлдүк төөлөс Дыйканбаев Жуманалынын санжырасында төөлөстүн түпкү таралышын Карахандан баштайт. Карахандын Жоожыгар деген уулунун Мунайт аттуу баласы болот. Ошол Мунайттын биринчи байбичесинен Төөлөс, Нойгут, Кыпчак деген уулдар төрөлөт. Экинчи байбичесинен Үрүмчү, Долон жаралат. Төөлөстүн Толуман, Калкаман деген уулдары болуптур. Толумандан тогуз уул, бир кыз жарык дүйнөгө келишет:

Ханмукаат, Мурат, Баймурат, Барат, Урумкашка, Доройт, Малакашка, Керкашка, Чулумкашка (Чолум деп да айтып жүрүшөт). Кызынын аты Кенжеке. Бул вариант да тактоону талап кылат.

Төөлөстүн экинчи уулу Калкамандан Акэчки, Каңды, Кызылаяк, Айтамга, Тейит, Кызылборк деген уулдары болгон.

Жогоруда ичкиликке кирүүчү негизги уруулар жөнүндө эскертпедикпи. Анын эң байыркыларынын бири төөлөс уруусу. Төөлөстөр «тогуз ата дөөлөстөр» деп да айтылат. Жогоруда байыркы төөлөстөр тогуз уруудан турган өзүнчө федеративдүү мамлекет болуптур деген тарыхый маалыматты учкай айта кеткен элек. Эми эл арасында айтылган «тогуз ата төөлөстөр» уламышы тарыхый ушул маалыматка үндөшүп турганы бекер эмес сыяктанат. Бирок, тилекке каршы, тогуз ата төөлөстүн ар биринин аты-жөнү жөнүндө колдо азырынча маалымат жок.

Ысык-Көлдүк төөлөстөр – Толуман атанын кенже уулу Чулумкашкадан тараган тукумдар. Булар Ысык-Көл өрөөнүнө кандайча ооп келгендиги жөнүндө бир беткей санжыра жок. Уламыштардын биринде Толумандын кенжеси Чулумкашка абдан өткүр, ар кандай оор ишке моюн сунбаган, азуусун айга жаныган, душманынан жалтанып кайра тартпаган, жеткилең, эс-акылдуу, бир караганда эле көзгө урунган, жылдыздуу адам болгон экен. Борбуян көтөргөндөн баштап эле жылкылуу, чыгаан бай атасы Толуманды ээрчип, эл таанып, аш-тойлордо намыс талашкан. Улуттук көп оюн-зоокторго катышып, кыргыз урууларынын гана эмес, коңшулаш өзбек, тажиктердин да көзүнө түшүп, кай бирде чыгыш калктарына мүнөздүү намыскөйлүккө берилип, коңшу элдердин кызыл тебетейлери менен өйдө-ылдый тартыша кеткен учурлары болчу экен.

Күндөрдүн биринде Анжиянда бир чоң байдын көкүрөк күчүгүн сүннөткө отургузуу тою өтүп, чоң ат чабыш болот. Ал ат чабышта Чулумкашканын күлүгү менен Кокон ханынын абройлуу акиминин аты марага үзөңгү кагышып келет. Байге бөлүштүрүүдө талаш-тартыш башталат. Кер-мур айтышуу ырбап олтурса кан төгүлүп кетчүдөй жагдай байкалганда, билермандар баш байгени өзбек акимине ыйгарышат. Көрсө, жер үстүлүк кылып өзбектер көбүрөөк келишиптир. Ошондон улам акылга калчап таразалап, байгени өзбектерге берип койгонуна, Чулум ата нааразы болуп көкүрөктө кек сактап калат.

Чындыгында, өзбек акиминин сай күлүгү көп жылдан бери Фергана өрөөнүндө чоң ат чабыштарда байге берчү эмес экен. Көрсө, ич күйдүлүк ушул эле ат чабышта болбостон, көптөн бери

эле түптөлүп келе жатыптыр. Мындай куру намыстан келип чыккан тымызын айыгышуулар тынчылар аркылуу өзбек акимине жеткирилгендиктен, ал күлүгүн терең казылган жер алдындагы жертөлөгө бактырып, күндүр-түндүр экиден күзөтчү койдуруп кайтартып калат. Ошого карабастан, этияттык менен байкоо жүргүзүп, күндөрдүн биринде Чулум ата эл оор уйкуга кирген мезгилде ат байланган зынданга келсе, күндө келбеген ууру бүгүн келмек беле дешип эки кароолчу тең бири-бирине башын коюп уктап калышкан болот. Асмандан тилегени жердей табылгандай болуп Чулум чанкап күткөн ою онунан чыгат. Илбирстей шамдагайлык менен айбалтасын койнуан алып, дым чыгарбай эки кароолчуну башка чаап өлтүрүп, дарбазаны ачып кирип барса, аттын үч бутуна салынган оор кишен болот. Аны чыгарууга эч айласы болбогон соң, аттын башын кыя чаап качып кетет.

Кан төгүлгөн бул апаат окуядан кийин Чулум атасы Толуманга жана бир туугандарына болгонун болгондой айтып берет. Бул арада өзбек аким да туш тарапка жасоолдорун, сарбаздарын жиберип күнөөкордү издеп калат. Эч жерден шек таппаган соң, жалгыз гана Чулумга күмөн түшөт.

Мурда эле Чулумдун текөөр тебишип жүргөнүн байкап, кылдан кыйкым таба албай жүргөн акимдин чырагына май таап, суроо-сопкутсуз эле анын башын алууга өкүм чыгарат. Өкүмдү аткаруу үчүн акимдин кол курап жатканынан кабар Толуманга жетет. Баланын башын сактап калуунун таптакыр ылаажысын таба албай, айласы түгөнгөн бай ата Чулумду Ысык-Көлдөгү ылым санашкан катыш адамы Алсейитке жөнөтөт. Алсейит көл бугусунун даназалуу, көрүнүктүү адамы болгон. Санжыралардын бир вариантында: «Алсейит сенин тууганын болот» – деп да айтылат. Бирок, анын кандайча тууган экендиги чечмеленбей калган. Чын-чынына келгенде, Алсейит көлдүн бугу уруусуна кирет. Дегинкиси, эл мыктылары кыргыз жергесинин кайсы булуң-бурчунда болбосун, бири-бири менен кабардар, өз ара карым-катышта болуп, ал тургай ынтымакты колдон чыгарбай улантуу максатында кыз алышып, кыз беришип, соок жаныртышып, андай болбогон шартта достошуп турушкан. Кыскасы, биздин пикирибизче, Алсейит Толумандын тууганы эмес, ылым санашкан жакын катыштарынан болуу керек.

Чулумкашка атанын Ысык-Көлгө келишинин экинчи варианты да бар, ал мындайча баяндалат. Толуман сан жылкылуу бай экен. Алла Тааланын чачкан ырыскысы менен анын жыл-

кысы өлүм-житимге учурабай, барган сайын дүркүрөп өсө берет. Анын байлыгына аброю, дөөлөтү ширелишип, зоболосу көтөрүлүп, данкы айлана-чөйрөгө тарап кетет. Анын данкы кошуна элдерге: өзбек, тажиктерге да тарайт. Бул даназа Кокон ханына да угулат (эскертүү: санжыранын ушул эле вариантында Жаныбек хан, Кудаяр хан деп айтылган жерлери бар). Эгерде Толумандын, анын уулу Чулумкашканын жашаган доорун эске алсак (тек сүрүштүрүп келгенде эле алардын жашаган учуру белгилүү болот), бул хандардын өкүмзарлык учуруна дал келбейт.

Улуу даражалуу хан Толумандын байлыгы жөнүндө гана кабардар болбостон, анын тогуз уулу жана эстүү, өндүү-түстүү Кенжеке деген кызы бар экенин да угат. Ушул кабарды пайдаланып, хан Толуман менен куда болуу ниетинде жуучу жиберет. Хандын илебин кайтаруу жосунда жок болгон соң жана хандын айтканы эки болбой турган мыйзам болгондуктан Толуман бай макул болот. (Эскертүү: дагы бир вариантта хан Кенжекени уулuna алып берген деп айтылат).

Илгери даназалуу ак сөөктөр, мыктылар, байлар кызын күйөөгө бергенде себи менен кошо төрт түлүк малдан энчи бөлүп, барган жеринде кызмат өтөсүн деп кул-күндөрүн кошуп берчү экен. Кыздын шаан-шөкөтүнө кам көрүлүп жаткан арада хандын акылман, жакын кенешчиси болуп жүргөн вазири: «Ханым, Толуманда мал көп, төрт түлүк малдан канча берем десе, анын колуна келет. Бир эрке кызынан мал-жан аямак беле. Андан көрө, түмөн жылкынын ичинде үйүрү менен бир чоң жал тору айгыр бар. Сиз башка мал албайм, берерин чын болсо, салтты бузбайм десен, чоң жал тору айгырды гана үйүрү менен бер деп кескин талап кылыңыз» – дейт. Хан вазиринин айтканын кабыл алат.

Күндөрдүн биринде хан акылман кенешчи-вазиринин айтканын Толуманга төкпөй-чачпай бир ортомчу аркылуу кабар кылат. Толумандын айласы кетет. Көрсө тору айгырдын сан жылкыга ыйык пир болгон Камбар ата экенин бай башынан эле билчү тура. Берейин десе түптөлгөн калың малга зыян кетет, бербейин десе хандын демин суутат, салтты бузат. Салт боюнча хандын сунган колун кайтарууга эч ылаажы жок. Эгер хан каарына алса, алакандай элди түп көтөрө чаап саларында күмөн жок. Анын үстүнө Кенжеке эркеси тогуз уулдун ичинде көзгө басар мончогу болсо, андан эмнени аямак эле. Заманасы куурулуп, ары карап ыйлап, бери карап күлүп туруп, акырында тору айгырды берүүгө аргасыз болот.

Ошентип, Толуман ата тору айгырды үйүрү менен бергенде, ар кайсы жайыттагы жылкылары аза күткөндөй кишенеп, окуранып үн салып, түп көтөрө айгырдын артынан ээрчип жөнөйт. Калын эл айкайлап, жылкынын алдын күч менен кайрып калат.

Тору айгыр кеткенден жыл айланбай түмөн жылкыны ылан басып, бир четинен өлө баштайт. Колдон келген ырым-жырымды жасаса деле болбой малдын өлүмү токтобойт. Жайытка дубалап туз чачышат – болбойт; малды мазарга түнөтүшөт – болбойт; ата-бабанын арбагына тайынышат – болбойт, мал өлүмү такыр токтобойт. Арга түгөнгөндө бул илдеттин себебин иликтөө үчүн эл арасынан атагы чыккан төлгөчү, касиеттүү көзү ачык адамдарды издей башташат. Айылдан-айыл, шаардан-шаар кыдырышып жүрүп, акыры тоо этегиндеги бир жылгадагы чакан айылдан көптү көргөн көсөм, ары акылман, Кудай жолунан тайбаган, руху эне сүтүндөй таза, көзү ачык карыяны табышат. Аны урматтап, сый көрсөтүп, аттап-тондоп жатып айылга алып келишет. Дасторконду кенен жайып, мейман расмисин кылып жай олтурушканда болгон-койгонду карыяга айтып беришет. Эртеси карыя жылкынын жайытын, мурун дүркүрөп өскөн өрүшүн көрөт да, Толуманга кайрылып: «Чон жал тору айгыр жылкындын камбаратасы экен. Жылкында ылан деле жок. Өрүштөн кут кетип, малындын көбү өлүмгө учураганда, малдарын пир туткан ыйыгына – Камбар атасына кусадар болуп, керт этип чөп жебей кырыла баштаптыр. Ушуну байкаган жок беле-нер. Эми кандай да болсо тору айгырды алып келгиле. Эгер алып келүүгө эч айла жок болсо, айгырдын канын идишке куюп келип, аны чон чаначка суу кошуп эзип, жайытка майда жамгыр сыяктуу чачкыла. Ошондо малдын өлүмү токтойт» – деп нуска жообун айтат.

Болгон-койгонду, малдын ал-абалын, көргөн күнүн айтып ханга барса, ага кандай тартуу беришсе да, хан ал айгырды бербей турганын, тору айгыр колуна тийгенден бери хандын жылкысы мурда болуп көрбөгөндөй өсүп жатканын Толуман жакшы билчү. Ары толгонуп, бери толгонуп акыл калчашат. Акыры айгырды жайыттан уурдап келүүгө токтолушат. Ошондо, буга бир жараса эле баатыр Чулум жарайт, анын үстүнө тору айгыр менен Чулум да жыт алышкан ынак деп, бай ата кенже уулун жонотот.

Чулум күндүзү жашынып, түнкүсүн жол жүрүп отуруп, аранан эки-үч күн өткөндө арандан зорго жайыттан тору айгырдын үйүрүн түн ортосу оогондо табат. Акмалап туруп жылкынын тур-

ган жерин байкайт. Теробел тынч, жылкылар бейкут жайытта болгон соң, бир оокумда атынын ээрин алып, тердикти астына жая салып, ээрди желдиги менен башка жаздап, жылкычы уйкуга киргенден бир чай кайнам убакыт өткөндөн кийин, Чулум жылкы четине келип үн чыгарат. Тору айгыр Чулумдун үнүн таанып, окуранып, жаныбар ээсинин жанына келип, анын мойну-башын жыттайт. Башынан алынышып калган ээси айгырды жалынан сылап, мойнунан кучактайт. Эзилишип көпкө турууга убакыт болбогон соң, айгырга ноктосун катып суу жээгиндеги бадалды көздөй жетелейт. Айгыр басканда эле үйүрү кошо ээрчийт. Топ жылкынын дүбүртүнөн жылкычылар ойгонуп кетээрин Чулум сезет. Ошентип, айгырды аман алып кетүүгө мүмкүн болбогондуктан, ошол жерден болот кылыч менен башын кыя чаап, канын чаначка тосуп алып, алды-артына карабай айылына жонойт.

Жерге үрүл-бүрүл жарык түшкөндө жылкычы ойгонуп башын көтөрсө, тору айгырдын үйүрү чогуусу менен суу жээгинде турат. Эч нерседен камсанабай жайбаракат атын токунуп, эми жайыт которуп коюп, үйгө барып келейин деген ойдо жылкы жанына бастырып келсе жылкылар ортосунда башы кесилгеп тору айгыр жатат. Чоочугандан, бир чети корккондон жылкычынын жаны алкымына тыгылат. Үрөйү учкан байкуш атын башка-көзгө койгулаган бойдон чаап келип хан ордосунун күзөтчүсүнө болгон окуяны айтат. Ал суук кабарды ханга жеткирет. Ошентип, эки жерде тең – Толуман ордосунда да, хан ордосунда да тополоң түшөт.

Болору болду, көр оокаттын айынан ушундай чуулгандуу ишке бардык. Эми каардуу хан шегин билип калса, сени жөн койбойт, балам. Каардуу болбосо, хан болобу. Бул иштин шегин билбесе деле сенден шектенет, баары бир сенин башынды алат. Андан көрө, балам, эч буйдаланбай алыска кач. Бир сенин жол камынды көргөнчө эки-үч күн өтөт. Ага чейин сени бекем жерге катабыз. Кокустан хан тараптан куугун келсе, сени жолборс чалып өлтүргөн, бир айгырдын жогу эмне болмок эле, өзүбүз аялуу балабыздан ажырап, кан жутуп отурабыз деп, жоону жолго салабыз деген оюн айтат атасы.

Айткандай эле кечке жуук хандын желдеттери Толумандын айылына жете келишет. Аларга Толуман бай күн мурунтан даярдап койгон жогорку жоопту айтат. Желдеттер буга ишенбей, түнү бою кол жеткен жердин баарын антарып чыгышат. Бирок, эч жерден Чулумду таба алышпай, шектүү сөз да уга алышпай,

жедеп чарчап-чаалыкканда ордосуна кетишет. Хан жана анын желдеттери Толумандын жогорку жообуна ишенип калышат.

Дүрболон басылгандан кийин, Чулумкашканы аттап-тондоп, жоо-жарагын кийгизип, жолдун удулун түшүндүрүп, Ысык-Көлдөгү Орозбактынын уулу Арыкка жиберет.

Үчүнчү вариантта Толумандын көп уулунун ортосундагы жалгыз кызын хан Шырдакбек алат. Үйлөнгөндөн кийин күндөрдүн биринде хан Кенжекени төркүлөтүп келет да, кечигип кабарын уккан Камбар ата тору айгырды Кенжеке аркылуу бай атасынан суратат. Кыздын көңүлүн кыя албай, Толуман тору айгырды берет. Калган окуя экинчи вариантка окшошураак уланат. Дагы бир айырмасы мындай: Тору айгырды хан үйүрүнө кошпой эле, Темир сарайга бактырып, дарбазасына чоң-чоң кулпулардан салдырып коёт. Чулум болсо түн жамынып келип, сарайдын капталынан жер казып кирет да, тору айгырды муздабай эле, жал куйругунан кыркып алып кетет. Баягы укумчул карыянын кеңеши боюнча желедеги кулундарга нокто эштирет. Ошондон кийин Толумандын жылкысынын өлүмү токтойт.

Тору айгырдын жал-куйругун кескен болду-болбоду Чулум болуу керек, мен анын башын аламын деп хан бүтүмгө келет. Бул кабарды Чулум ата өзү угуп, атасына айтат. Атасы жогоруда айтылгандай эле кеңешин берип, Ысык-Көлдөгү Алсейитке жөнөтөт.

Жогорудагы кабарланган үч вариантта тең Чулумкашканын Ысык-Көлгө келиши аттан башталган чырга байланыштуу.

Айтылып жүргөн санжыралар боюнча тактап кое турган жери – аттары аталган көлдүктөрдүн кимисинин колуна Чулумкашканын келиши. Чулум ата (Чолум деп да айтылат), чындыгында Алсейиттин колуна келген. Алсейит болсо өз элине кадыр-барктуу, сөзү өтүмдүү, мал-жандуу адам экен. Баш калкалап келген адамдын дарегин, эмне окуяга байланыштуу качып келгенин толук уккан соң, эч өгөйлөбөй өз балдарынын катарына кошуп, үйлүү-жайлуу болгонго чейин алпештеп асырап алган. Чулум да чоочунсунбай, багып алган атасынын сөзүн илгиртпей аткарган, көбүнчө жасала турган ишти айттырбай өзү билип, же айтканды айткандай орундаткан илберинки, жөнбилги, бет алган оң иштен кайра тартпаган баласы болуп берет. Кыскасы, Алсейиттин Жамангул, Бапа деген балдары менен бир уядан жаралган эгиздей болуп, ортолорунан муздак жел өткөрбөй, сары майдай таттуу, баштуу болуп өсүшөт. Чындыгында Ысык-Көлдөгү төөлөстөр Жамангул, Банын тукуму

менен (булардын тукуму өнүп-өскөн өзүнчө эле чон эки шаар) Алла Таала кошкон бир туугандар болуп эсептелет. Эл биримдиги, эл ынтымагы үчүн мындай окуяларды биле жүрүү дурус эмеспи.

Балдар бойго жеткенде, алардын үйлүү-жайлуу кылуу ата милдети экендиги кыргызда салт болуп калган. Аталык милдеттен кутулайын деп, Алсейит балдарына аттуу-баштуу үй-бүлөдөн тарбия көргөн кыз алууга иликтөө салып жүрсө, жакшы кабар жерде калабы дегендей, Кер-Өзөн Чүйдө Чокту деген төрө бар, анын биринен сала бири бойго жетип калган үч кызы бар деген кабар угулат. Ошондон улам сөз илигин кубалап барса, угулган кабар чын болуп чыгат.

Алсейит ата төрөгө ак тилегин айтып, алды-берди жолун жасап, куда түшүп калат. Кудайдын берген шыбагасы менен төрөнүн улуу кызы Тойдумканды улуу баласы Жамангулга, ортончу кызы Токтоканды Чулумга, кичүү кызы Чолумканды Туумакашкага алып берет. Туумакашка Алсейиттин үчүнчү аялынан төрөлгөн.

Мына кызык, кыргызды сураштыра келсең карын бөлө чыгат дегендей, тукуму өскөн чон солто көлдүк төөлөстөрдүн түпкү тайы тура. Кыргыз элинин накыл кебинде: «Таяке деген пир, пирдин жолу улуу, пирди капа кылган Алла Тааланын жазасына калат» – деп айтылат.

Ошентип, Чулум ата көлдүк болду, азыркы тукумдарына чейин Кудай буюрса, кудай кут кылса, түбөлүк көлдү жердеп калат.

ЧУЛУМКАШКАНЫН ТУКУМДАРЫ

Санжыра башталышында бир эскертүү. Чулумкашканын азан айтып коюлган аты Чулум (Чолум деп да айтылат). Хандан качканда ага Кашка деген ат коюп жөнөткөн. Кашка деген атын анын жаратылышынан тартынбас, тайманбас, кайраттуу, оюндагысын түз кашкайтып айткан мүнөзүнө ылайыктап койгон дешет.

Чулум Токтокан энеден сегиз бала көрөт: үч перзенти төрөлгөндө эле чарчап калат, калган бешөөнүн төртөө – эркек, бирөө – кыз. Илгери кыз бала мейман, анын тукуму башканын атынан аталат дешип, өз тукумуна кошчу эмес. Ошондон улам кыргыз элинде кыз баласы – туяк, эркек бала тукум деп айтылат.

Чулумдун эркек балдары – Абышка, Зумбул, Булбул жана Кармыш.

Эскертүү: Чулум Ысык-Көлгө келгенге чейин эле Ноокатта жүргөндө аял алган экен. Андан да тукумдары бар. Ал тукумдары менен биз Ноокатта да, Жети-Өгүздүн Ак-Дөбө айылында да кездештик. Ал эми Чулумдун көлдүк балдарынын таралышы боюнча бир аз айырмалуу вариантта санжыра айтылат. Сиздерге сунуш кылып жаткан варианты Кыргыз Республикасынын эмгек синирген мугалими Ата мекендик согуштун жана эмгектин кадырлуу ардагери Алымбай уулу Темиркулдун айтуусу боюнча бердик. Бул кадырман адам өзүнүн оорулуу экендигине, согуштун майыбы экендигине, улуу жашка келип калгандыгына карабастан, төөлөстөр, анын ичинде Сарт акенин (Сартбай) осуяттары жөнүндө атайы иликтөө жүргүзүп келе жаткан адам. Мындан үч жыл мурун көзү отүп кетти, ыйманы жолдош болсун. (Санжыранын толук вариантын Н.Туран жана Э.Өсөрөвтүн «Төөлөс» деген китебинен окунуздар)

Ысык-Көлдөгү төөлөс тукумдарынын арасынан элге таанылган нечендеген билермандар, акылмандар, топ жарган акыл жана тил чечендер, эл башкарган өкүмдарлар, бийлер, калыстар чыккан. Биз алардын айрымдары жөнүндө сөз арасында учкай айта кеттик. Кийинки эле XIX жана XX кылымдарда көлдүк төөлөстөр арасынан Чекир ажы деген болуш, Жээналы уулу Эле-

бес деген бий чыккан. Алардын адамдык касиеттери, жөнбилгилиги жөнүндө аңыз кептер көп. Өткөн ХХ кылымда эле партиялык жана советтик жооптуу кызматтарда иштеген Күлөнбек – СССР Жогорку Советинин депутаты, Жаны-Талап колхозунун башкармасы, Сооронбаев Ыбырай – СССР Жогорку Советинин эки жолку чакырылышынын депутаты, Сталин атындагы колхоздун башкармасы, Деркембаев Борбодой – Жети-Өгүз райондук аткаруу комитетинин төрагасы, Оргочор асыл-тукум кой чарба совхозунун директору, Деркембаев Асеке – Кыргыз ССРнин согуш комиссариатынын саясий болүмүнүн орун басары, Бараканов Акун – Тянь-Шань, Жети-Өгүз райондорунда партиялык жооптуу кызматкер, Ак-Дөбө колхозунун башкармасы, Акбаев Бекбосун – Тянь-Шань райондорунда партиянын райкомунун биринчи катчысы, МЖСтин директору, «Үлгү» колхозунун башкармасы, Алсейитов Ыйманкожо – Ысык-Көл облусунун прокурору, Давлетов Акмат – партиянын Жети-Өгүз райкомунун биринчи катчысы, Каракол шаарындагы эки жылдык мугалимдер институтунда марксизм-ленинизм жана тарых кафедраларынын башчысы, Сыдыков Сулайман – Жети-Өгүз райондук аткаруу комитетинин төрагасы, Саруу колхозунун башкармасы, Сыдыков Бейшенбай – «Ак-Терек» совхозунун директору, «Ичке-Булун» колхозунун башкармасы, Иманов Доолотказы – Тажикстандын Тоолуу Бадахшан автономиялуу облусунун Мургаб районундагы «Булун-Көл» совхозунун директору, Жети-Өгүз районундагы «Ысык-Көл» жана «Дружба» колхоздорунун башкармасы, Жангазиев Ишенбай – Тажикстандын Тоолуу Бадахшан автономиялуу облусунун Мургаб районунда партиянын райкомунун катчысы, Жети-Өгүз, Жаны-Жол (азыркы Аксы) райондорунда партиянын райкомунун биринчи катчысы, Кыргыз ССРинин Элдик көзөмөлдөө комитетинин биринчи орун басары, экономика илиминин кандидаты, Давлетов Мелис – адистиги боюнча геолог, тарых илимдеринин кандидаты, партиялык кызматкер, Ысык-Көл обкомунун экинчи катчысына чейинки орунда иштеген.

Көрүнүктүү адамдардын бул тизмесин дагы улантууга болот, анткени анын көптөгөн татыктуу өкүлдөрү бар. Мындан тышкары көлдүк төөлөстөрдөн чыккан илимдин ар түрдүү тармактары ооюнча 50дөн ашык илимдин докторлору, кандидаттары, бир нече өнөрпоздор – артисттер, ырчылар, комузчулар бар.

САРТ АКЕ ЖАНА АНЫН ЧЕЧЕНДИК ӨНӨРҮ

Сарт аке жыл сүрүү болжолунда, 1770-1780-жылдардын аралыгында азыркы Нарын шаарынын аэропортко кетип бара жаткан жактагы күн чыгыш тарабындагы айылда жарык дүйнөгө келген.

Эскертүү: Эмне себептен, кандай шартка байланыштуу Сарт акенин Нарында төрөлүп калгандыгы жөнүндө санжыраларда так маалымат жок. Балким ошол кездеги көчмөн кыргыздар «бул жер меники, тигил жайыт сеники» – дешпестен, кенен аймакта ээн-эркин көчүп-конуп жүргөн жагдайга байланыштуудур. Балким, сөөк-досторго, тууган-урукка, ата-энелери катышкан меймангерчиликке барган шартка байланыштуудур. Дегинкиси, Сарт акенин Нарында төрөлгөнү чындык.

1965-жылдын июль айында Сарт акенин күмбөзүнө жыл сайын тайынып турган адам менен бетме-бет дасторкон үстүндө сүйлөшкөн элем, ал кишинин аты Бекжан. Ошол кезде 90 дон ашып калган карыя экен. Жашаган жери – Ортопура. Кездешүү кокусунан болуп калды. Ортопуралык катыш адамым менен жайлоого барып, Акмат деген аксакалдын үйүндө мейман болуп олтурсак, агасы Бекжан карыяны да чакырып калды. Кыйладан кийин кыргыз салты боюнча аты-жонүбүздү, ата-тегибизди сураштырып калды карыя. Мен көлдүк төөлөсмүн, Сарт акенин кыбырасымын дееем, баягы карыя эт-бетинен кетип эле, жети атама чейин териштирип кирди. Мен 7 атам эмес, 11 атама чейин айтып бердим: атам Ыман, анын атасы – Тыныстан, анан Козукен, анан Сарт аке, андан ары Доскулу – Байболот – Кудаш – Мендеке – Зумбул – Чулум – Толуман.

Бир аздан кийин Бекжан карыя Сарт акенин жаткан жайын, ага салынган күмбөздүн топурагы кум аралаш болгон соң, ошол тапта урап калганын, анын ордуна калың бадал чыгып, түптүү токой болуп калганын айтып берди.

«Илгери – деп сөзүн улады карыя. – Сарт акенин жаткан жайынын айланасы бүт эле коломто болор эле. Көп жылы оорудан жапа чеккендер, төрөбөгөн аялдар, кээде бир кырсыктан аман калгандар түлөө өткөрүш үчүн, же атайын эскерип, мал союп, дуба окугандар жайдыр-кыштыр от өксүтүшкөн эмес. Кыскасы, ал ыйык инсандын жаткан жайы мазар катары эсеп-

телчү. Балким, мазар болуп калгандыктан, Алла Тааланын кудурети менен калың токой чыгып калгандыр» – деп, карыя тобо келтирген.

Сарт аке бала кезинен Ысык-Көлдүн чыгышында өмүрүн өткөргөн. Ал эл аралагандан баштап көзү өткөнгө чейин жайкысын атактуу Каркырада (кадимки эле «Манас» эпосундагы Көкөтайдын ашы өткөн кенен жайлоодо), кышкысын жер сооружу, ажайып көркөм Түргөндө жашаган. Калайык-калк даңазалаган анын атагы ушул чөлкөмдө чыккан.

Сарт аке жөнүндө маалыматтар басмада биринчи жолу кабарлапып жаткан жок. Буга чейин белгилүү акын, драматург Кубанычбек Маликовдун «Балбай» поэмасында, кийинчерээк басмадан жарык көргөн «Кызыл жалында», чыгыш калктарынын философия топтому «Ой гүлдөрүндө», улуттук ойчулдуктун түп ункусунан сөз козгогон Чоюн Өмүраалы уулунун «Тенирчилик» аттуу жаны эмгегинде, «санжыра» очеркинде, «Садыр аке», «Кыдыр аке», «Алдаяр уулу Мойт аке» жана «Заман Кыргызстан», «Ысык-Көл кабарларында» (бул гезиттерде 5 жолу) ж.б. санжыра материалдарында көп эле сөз болуп жүрөт. Бирок, бул эмгектерде Сарт аке жөнүндө толук маалымат берилген эмес.

Алла Таала бирөөнө баш берсе (тукум), бирөөнө мал, дагы бирине мансап же өнөр, же талыбаган эмгекчилдик, же терең акыл берет тура... Ал эми өзүнө жаккан адамга (мындай инсанды Алла Тааланын сүйгөн адамы деп да коюшат) көп касиетти аябастан мол берип коет экен. Анын сынарындай, Алла Таала Сарт акеге көптөгөн, эң сонун сапаттарды – акылды, жан эриткен ширин сөздү, анын ичинде чечендик өнөрдү, жаркын-жайдары мүнөздү, токтоолукту, чайпалбас көтөрүмдүүлүктү, бардык адамга бирдей назик мамиледеги адамгерчиликти, сый- ызааты, кара кылды как жарган калыстыкты, жакшылык менен жамандыкты туя билген олуялыкты, сынчылыкты, жылдызы жарык ачык маанайды, бей-бечараларга кайрымдуулукту ж.б. мол бериптир.

Сарт аке асыл ойдон келип чыккан насыят-нуска сөздөрдү көп айтчу дешет. Чоң жыйындарда, эл чогулган аш-тойлордо, сыйлуулар олтурган үлпөттөрдө, шарты келе калса, акени билгендер, терең урматтагандар чиелүү да, жүйөлүү да суроо беришип, сабырдуулук менен жообун күтүшүп, аны эстен чыгарбоого аракеттенчү экен.

Сарт аке эч качан элден озунуп сөз сүйлөбөгөн, сүйлөөр алдында маектешип жаткан адамын көз токтотуп карап, ошондо

эле анын оюнда эмне жатканын алдын-ала билип, айтар сөзүн дилинде калчап, шашпай, ары таамай, ары түшүнүктүү, ары уккан кулактын кумарын кандырып, ширин саймедиреп турчу дешет.

Сабырдуулук салтын бекем тутуп, дайыма өтүнүч болгондо гана сүйлөгөн. Илгери Түп суусунун боюнда арык, белек урууларынын бир жыйынында Мураталы бий: «Сарт аке, насаат-насаат эле дейбиз, бул насааттын насили эмнеде?» – деп сурап калат. Анда Сарт аке: *«Насаат жашоо эрежеси, турмуш багыты. Ким насаатты кабыл албаса, боюна сиңирбесе, сокур пенде караңгыда кан жолго таяксыз жалгыз чыккандай болот»* – деп насааттын маныздуу өзөгүн чечмелеп бериптир.

Сарт аке жайкысын Каркырада жайлап, кышкысын Түргөндө кыштоодо болучу экен дебедикпи. Ошол чөлкөмдө Алдаяр уулу Мойт аке, Алдаштын Солтонкулу, Жылкайдардын Тилекматы, чоң таман Намазбек (зор адам экендигинен улам эл ушинтип аташкан) жана арык уруусунан Токсоба менен катар бир топтору болуп шерине жеп калат. Ошондой бир отурушта Мойт аке өзүнөн кичүүлөргө кеп салып олтуруп, сөз арасында: «Ой, бу жалганда эмне өлөт, эмне өлбөйт, эмнеге айла бар, эмнеге айла жок?» – деп суроо таштаптыр. Анда олтургандардын арасынан даты бир тыңыраагы: «Тоо өлбөсө керек, таш өлбөсө керек» деп санап барып, эмнеге айла барын, эмнеге айла жогун таба албай мукактанып калат. Ойлонуп тыным болуп калат бир азга.

Ошондо топтун ичинен Сарт аке чыгып: *«Баракелде баатырлар, ошонун баары убактылуу болсо да өлөт. Өлбөй турган эмне? Кагазга түшкөн кат өлбөйт, жакшынын сөзү менен аты өлбөйт»* – дейт. Андан сон, Мойт аке кийинки суроонун – эмге айла бар, эмнеге айла жок дегендин жообун тактайт. Анда дагы бири: «Бир өлгөнгө айла жок, бир жаманга айла жок» – деп калат.

Сарт аке бул жооптун ары толук, ары так эместигин айтып: *«Өлгөндүн айласы табылат – аруу жууп, ак кепиндеп көмүп койсо айласы табылганы. Эми жамандын айласы – кирдүү аяктан аш ичирбей, жоргону мингизип, торкону кийгизип, улпүлдөтүп бакса да, саламды алик алалбаган, жадагалса, эшигинин алдына келген адамдын атын алалбаган кош аяктар болот. Бул өтө эле жаман, ийриси жок түз жаман. Мындай жаманга айла жок»* – деп жооп берсе, бүт отурган эл да, Мойт аке да ыраазы болушкан экен.

Ошол эле отурушта сөз учугун андан ары улап, Мойт аке Сарт акеге дагы бир нече суроо менен кайрылат.

- Кандай адам бай болот?
- *Үйүнө кут түшкөн, пейили кенен, колу ачык, тукуму оскөн адам бай.*
- Эркек деген ким, аял деген ким?
- *Эркек – үрөн, аял – жер. Үрөн жайсыз оспойт.*
- Бул дүйнөдө ким карып?
- *Бнтымагы жок эл карып.*
- Бейиш эмне, тозок эмне?
- *Шарыят жолу менен жүрсөң, эмгек менен, таман акы, маңдай териң менен адам катары жашасаң – бейиш, шарият жолунан адашсан, адамча жашай албасаң – тозок.*
- Кубаныч эмне, кайгы эмне?
- *Кубанычтын да, кайгынын да булагы көп, чоң кубаныч – балалуу болуу, чоң кайгы – анын учуп кетиши.*
- Душман менен туугандын айырмасы кандай?
- *Күбур сөз – душман, так айтылган ачык сөз – тууган.*
- Бул жалганда не семиз?
- *Суудан семиз эч нерсе жок. Ал эми калган жандыктын бардыгынын семизи да, арыгы да убактылуу. Ал бардык жандыкка өмүр тартуулап, эне болуп турат.*
- Бул дүйнөдө не кордук, не олжо?
- *Отун – олжо, суу – кордук. Суу жок болсо осүмдүк гана эмес, жан-жаныбар да оспойт. Отун болбосо адамдын жашоосу өтпөйт.*
- Өлүү менен тирүүлүктүн айырмасы кандай?
- *Тирүү жүрүп өлүү болгон адам, өлүү болуп тирүү жүргөн адам бар. Жакшы атка конуу өмүрдөн кымбат, жаман атка конуу өлүмдөн жаман. Жаман атка конуу оңой, жакшы атка конуу кыйын. Жакшы деген атты жоготуп коюу оңой, аны асырап жүрүү кыйын.*
- Бийлик эмне?
- *Бийлик – бул күйүп турган шам. Бир учурда күйөт, учуру келгенде өчөт. Бийлик колдо турганда тууганың да, душманың да айланаңа топтолот, бийлик колдон кеткенде, алардын бирин кайрууга зар болосуң. Бийликтеги адам түбөлүгүн ойлосо, кол алдындагылардын шагын сындырбай, боюна тартып жүргөнү абзел.*
- Чечен деген эмне?
- *Кеп учугун турмуш, жашоо-тиричилик, адам табияты менен айкалыштырып ары таасирдүү, ары өткүр, ары таамай сөз менен иритип айтпай, жибитип айтуу чечендик. Чечен адам акыл булагын, сөз булагын табияттан да, элден да, жак-*

шыдан да, жамандан да, кыскасы, бардык нерседен алат. Чечен – айлакер, сөз устаты. Чечендик менен туюктан жол табылат. Чечендик – бийик даражалуу өнөр.

Санжырачылардын айтымына караганда, жогоруда эскертилгендей, маектешип жаткан адамдын бүт турпатына назар салып отуруп, анын оюн таап койчу экен. Эгер маектешип жаткан адам бир аз четиркеп, түпөйүл тартып батына албай турса, дароо ага болгон мамилесин өзгөртүп, көңүлүн таап, дилин жибитип, жарпын жазып, жылуу мээрим менен ага сый көрсөтүп, жылмаюу менен курсант кылуучу дешет.

Сарт аке көптөгөн баалуу, ыйык түшүнүктөрдүн – урмат, урмат-сыйга жетүүнүн жолдору, адептүүлүк, турмуш куруу, каалоо жана тилектин тазалыгы, кем акылдык, жек көрүү, ата сөзү, жакшынын сапаты, сабырдуулук, сыр чечүүнүн жолдору, текеберлик, достуктун ыйык жолу, абийирдин тазалыгы, жаштык менен карылык, теңчилик, пендечилик, тагдыр, кеңпейилдик, кесир ж.б. толуп жаткан зарыл керектүү түшүнүктөрдүн маңызын ачып, чечмелеп кетиптир.

СЯРТАКЕНИН СЫНЧЫЛЫГЫ, ОЛУЯЛЫК ТУЮМУ

Жогоруда эскертилгендей, эми Сарт акенин сынчылыгы, олуялык туюму тууралу мисал иретинде чакан маалымат берели. Бир кезекте Сары-Өзөн Чүйдөгү тукуму оскон чон солтону Байтик баатыр чыпчыргасын коротпой, ачса – алаканында, жумса – уучунда дегендей башкарып турса, учурунда көлдүк бугуну Боронбай улуу бий дал ошондой башкарган. Башкаруу жөндөмүнө карап эл аны хан деп да коюшкан. Чындыгында, Боронбай хан болгон эмес.

Күндөрдүн биринде Боронбай өзү баш болгон бугунун жоон топ кадырман адамдары Сарт акенин үйүнө келип: «Карылыкка баш коюп баратасыз, сиздин көнүлүңүздү көтөрөлү, сизден кобүрөөк тукум калса экен деген ниет менен солкулдаган жаш м.пдардан, тукуму эл көргөн, эл узаткан тектүү жердин кыздарынан тандап колукту алып берели дедик эле» – деп, бир чети тамаша айтып күлдүрүп, бир чети келгендеги чын максаттарын билдирет.

Жайбаракат мейман болуп олтурушканда, келген мыктылар негизги максаттан алыс кетпей, кана ойлонгулачы, ар кимин билгенден кайсы жерде, кайсы урууда бойго жеткен сулуу кыз бар (илгери кыздарды сегиз жаштан жогору болсо бойго жетти деп эсептешчү экен) дешип ой бөлүшүп турганда, Сарт аке үн катат: «Баатырлар, кыз жаныбарды сыртынан тон бычып олтурбай, эл аралап, өз көзүбүз менен көрсөк кантет» дейт. Көрсө, ошол кезде Сарт акенин кадыр-баркы өсүп, тү деген түкүрүгү жерге түшпөй турган кези экен, олтургандар толугу менен кенешке макул болушат. Эртеси айыл кыдырып жөнөшөт. Бир кыйла эл аралап, жер кезгенден кийин, көлдүн күнгөйүндөгү өрүштүү өзөндүн боюндагы чакан айылдан толукшуган, ажары коз жоосун алган, айдай аппак, калын топко салса да, жайнаган каз-ордөктүн ичинде даана бөлүнүп турган ак куудай болгон, колго алмак түгүл, бир көргөндө сезимге ыракат берген, сулуулук гүлдөрү эми эле ачыла баштаган татынакай кыз табышат да, аны көрүңүз деп, Сарт акеге сунуш кылышат. Аке кызды көрүп, аны жаратканга ыраазы болсо да, тымызын ичинен мунайып, ага боору ачып, туйганын эч кимге айтпай, жанындагы кадырман билермандарга кайрылып, дагы эл аралап көрүү ниетин билдирет. Кадырмандар акенин сунушун жандыроай, дагы кыз издеп жөнөшөт. Бир нече күндөн кийин көлдүн тес-

кейинен бөксө жайлоо этегиндеги айылдан чарчы бойлуу, таты-накай, кол сандыктай болгон, туйгундун балапанынын көзүндөй жайнаган ак саргыл кызды көрүшүп, бардыгы бир добуштан аны Сарт акеге ылайык дешет.

Аке аны көрүп, бир азга үн катпай туруп, оң ийinine кулагын төшөп, кыска тынымдан кийин эл башчысы Боромбайга ызаат менен кайрылып, мынча максат кылып калган соң, дагы калк аралап көрүүнү өтүнөт. Бул саам да Сарт акенин илебин кайтара алышпай, андан ары жөнөшөт. Акыры көлдүн көкүрөк өрөөнүнөн, чыгаан сулуу болбосо да, караторунун өндүү-түстүү, жылдыздуу бир кызды Сарт аке жактырып: «Азиз баатырлар, ылайык тапсанар, ушул кызды мага алып бергиле. Менин кадырыма жетүүчү адам – ушул. Бул турушу менен эле тукум уюткусу турбайбы» дейт.

Коштоп жүргөндөр үн катышпай тунжурап калганда, эл башчысы Боронбай бий: «Сарт аке, биз сизге түшүнбөдүк. Тектүү жерден көз жоосун алган эки кыз тапсак, аларды жактырбай, жөнөкөй бир жатакчынын ортозаар кызына көңүл байлап калдыңыз. Мунууз кандай?» – деп суроо таштайт.

Анда Сарт аке: *«Урматтуу кадырмандарым! Чыгаан сулуу, айдай болгон биринчи аппак кыз, чынында эле ай экен, чиркин. Ай толгон кезде жарык болгону менен, жылуулугу болбойт. Алла Таала андан сулуулукту аябаганы менен, багын байлап коюптур, чиркинден тукум болбойт дептир. Ал эми экинчи ак саргыл кыз да гүл экен. Адырдагы каксоорок жерге чыккан гүл мурда гүлдөйт да, сабактары саргыл болот. Анан башка гүл доргө караганда гүлүн бат түшүрөт. Ошол өңдүү экен экинчи кыз. Ал төрөп тукум берет, бирок андан төрөлгөн балдар мыкты чыкпайт, өз жаны менен өздөрү алек болгон эле адамдар болушат.*

Эми болору болду, сиздерди көп убара кылбайын, сиздер айткандай мага тукум керек. Бул каратору беш уул, эки кыз төрөйт. Болбостур, бирөө көзгө илине электе эле учуп кетет. Дагы бири менин өзүмдү тартат, бирок бечаранын өмүрү кыска болот. Калган үчөөнүн тукумдары топ жарып топ баштабаса да, эл артосу болуп жашаган, дасторконундагы ырыскысы тиричилигине жеткен, укум-тукуму өскөн адамдар болушат» – дейт.

Акенин айткандары чындыкка тогошоор бекен дешип, баягы мыктылар мурунку эки кыздын тагдырын көзөмөлдөп жүрүшөт. Элдин айтымында ал эки кыз жөнүндө Сарт акенин берген опуялык сыны чындык болгон экен: биринчиси төрөбөй өткөн, жннчисинин тукуму катардагы эле жанбактылардан болуптур. Ал эми өзү жактырып алганы, Сарт аке айткандай, беш

уул төрөгөн: Козукен, Муса, Улак, Мойнок, Мамырбай. Мамырбай кичине кезинде эле селкинчектен учуп өлүптүр. Мойнок 18 ге келгенде эл аралап, жасоол болуп, көпкө таанылып келе жатканда көз тийип өлгөн экен. Мойноктон Кыргызбай деген жалгыз уул калган, анысы да тын, кайраттуу эр жүрөк адам болгон. Кыргызбайдан эки уул бар эле: бирөө өз ажалынан, экинчиси (Аралбай) чоң согушта, кечээки эле немистер менен болгон согушта курман болгон. Мен балдарын көрүп калдым.

Сарт акенин калган үч уулунун тукуму Жети-Өгүз районундагы Ак-Дөбө айылында турушат. Мен Козукенден тараган тукумданмын: атам Ыман, Ымандын атасы Тыныстан, анын атасы Козукен, Козукендин атасы – Сарт аке.

Сынчылыгы жөнүндө экинчи мисал. Көл бугусунун атактууларынын бири Мураталы бий болгон. Күндөрдүн биринде ал Сарт акени мейманга чакырып, урмат менен сый көрсөтүп отурган маалда сырттан Мураталы бийдин карачечекей жээни келет. Көрсө бий өсүп келе жаткан жаш жигитти адам болор деген үмүт менен эл аралатып ээрчитип, жакшылардан таалим алсын деп, алардын сөзүн уктуруп, аттап-тондоп көңүлүн өстүрүп турчу экен.

Сөз арасында Мураталы бий баланы сындатып алайын деген ойдо Сарт акеге кайрылып: «Ушул уулуңуз келечекте кандай адам болор экен, мүнөздөп беринизчи?» деп өтүнүп калат. Анда Сарт аке баланы шашпай көз токтотуп карап олтурат. Сарт аке колундагы чай чыныга куюлган кымызды жутуп жибергенден кийин, өзү угуп шагы сынбасын деп, баланы тышка чыгарып жиберип:

«Муке, адам жаманынын эки түрү болот: бири ийри жаман, экинчиси түз жаман. Ийри жаманды кыйла аракет менен түздөп алса болот. Ошондо да дээринде жамандыктын көрөңгөсү болгон соң, оңдоп алган жамандан топко жарар мыкты чыкпайт. Мындайлар келим-кетимге жарап берсе эле болду. Ийри жамандын түзөлгөнү ошол. Асили түз жаман оңолбойт. Ал жаратылыш түпкүлүгүнөн оңолгус түз болуп жаралган. Эми, Муке, өлгөндү деле угузат турбайбы, мен ачыгын айтайын – жээниңиз түз жаман экен. Аны эл аралатып убара болбоңуз» – дейт.

Сарт акенин сынчылыгы, мүнүшкөрлүгү жөнүндө эл арасында айтылып жүргөн сөздөр көп. Мүнүшкөрлүк, күлүк тандоо, аны таптоодо да сынчылык касиет бар.

Жети-Өгүз өзөнүн жаңыдан гана өрдөй бергенде күн чыгыш тарабында кенен жайык бар. Мына ошол жерде көл бугусу чогулуп, жыйын өткөрүп калат. Жыйынга мен мыкты дегендер-

дин баары чакырылат, алардын катарында Сарт аке да болот. Ошол жыйынга жигиттерин ээрчитип баратса, жол жээгинен бута атым алысыраак чон таштын үстүндө кебетеси орто кушчал ык, өз табиятынан олбурлуураак бир күйкө уктап отурган жен. Күйкөнү көрүп, колуна куш кондуруп келаткан жигитине (илгери жыйынга да мыктылар жигиттери менен барганда, шаани-шөкөт менен колдоруна бүркүт, куш кондуруп жүрүшчү): *«Сен акырын бастырып күйкөгө жакында. Көтөрмө бою калганда кушундун томогосун алып, кушту чымырканып катуу ыргыт. Ал байкабай барып алгандай болсун. Иш оңтой келип, куш күйкөнү алып калса, кушка тез жет, көп тырмактатпай күйкөнү тез ажырат»* – дейт. Жигити аке айткандай иш кылат. Кыскасы, күйкөнү кармап келет. Дагы бир жигитинин канжыгасын чечтирип, күйкөгө боо тактырат да, муну эми үйгө кайткыча сен алып жүрөсүң дейт.

Ошондо Сарт аке: *«Балдар, күйкө-шумкар деген ушул. Муну таптаса кыраан куштай алгыр болот. Буюрса, быйылкы кышта ушул күйкөнүн кызыгына далай батабыз. Балдар, ар канаттуунун туйгуну болот. Адам сыяктуу эле ар жандыктын чыгааны болот: жылкыдан – тулпарлар, жер таянбаган сайкүлүктөр чыкса, бүркүттөн аюуга кол салган кыраандар, иттен жолборско дакаат берген сырттандар чыгат. Мына биз жолубуз болуп, күйкөнүн шумкарына туш келдик»* – дептир.

Ошентип, күйкөнү жигитине көтөртүп алып жыйынга келет. Кай жердеги жыйын болбосун, Сарт аке келип түшкөндө, озунган адам чепкенин чечип, алдына жая салып берчү экен. Сарт аке дайыма чепкендин этегин түрө салып, этекти баспай отурчу дешет.

«Аке, эч нерсе болбойт, кенен эле жайган боюнча отурсаныз» деп өтүнүч кылышса, Сарт аке: *«Жок, андай болбойт. Эр жигиттин этегин басууга болбойт. Муну ар киминер тутуна жүргүлө»* – деп осуят калтырган.

Жыйын башталгыча күйкөнү жерге кондуруп, боосун узунураак кармап, Сарт аке чепкен үстүндө чыканактап жатса, Тилекмат акенин тукумунан бирөө келип:

«Эл бүркүт, куш кондуруп жүрсө, Сарт аке күйкө кондуруп жүрөт. Үйүнө чычкан толуп кеткен го» – деп күйкөнү буттун учу менен акырын тээп коет. Көрсө, жаш жигит атасынын данкына чиренип, жаштыкка алдырып турган чагы экен. Сарт аке үндөбөйт. Ошондой болсо да, ичинде бир аз таарынып, балага нааразы болуп калат.

Ошол жыйындан кийин кышы бою эч жакка каттабай, тигил, бул топко чакыртса да барбай, күйкө-шумкардын кызыгы-

на батат. Илгери жер ээн, мылтык жок, анчылык аз болгондуктан, илбээсин да, каз-өрдөк, кекилик, чил, кыргоол, коен да көп болчу экен.

Сарт аке күйкө-шумкардын табылгасын элге көрсөтөйүн деп, алдырган адал канаттууларын чыгдан ичине тондуртуп жыйдыра берет. Кыш чыгаар алдында буга эмне болду? Канча жолу чакыртсак да келбей койду, барып саламдашып келеличи деп, Боронбай бий өзү баштап, Тилекмат акени ээрчитип келет. Саламдашып жай сурашып отурган соң, Боронбай бий Сарт акеге кайрылып: «Көп жыйынга чакыртсак да, мейман болсун деп, сый тамакта күтсөк да келбединиз. Эмне, бизге таарындыңызбы, кимибизден айып кетти?» – дейт.

Анда Сарт аке: *«Жок, баатырларым. Мен эч бирөөгө таарынбадым. Мына босогодогу туурда конуп отурган күйкө-шумкардын кызыгына батып эле бир жакка чыгууга убакыт болбоду. Кана байбиче, чыгданды тартчы»*, деп аны ачтырса жерден жыйган адал канаттуулардын түркүндөрү керегенин башына чейин тирелип турган экен. Аны көргөн мыктылар күйкө-шумкардын кыраандыгына, күйкө-шумкарды көрө билген Сарт акенин туюмдуулугуна, мүнүшкөрлүгүнө ыраазы болуптур.

Сарт акенин болочокту туя билген олуялыгы жөнүндө дагы бир мисал. Жайдын чилдесинде Алдаяр уулу Мойт аке экөө жигиттери менен Жыргалан тараптан дагы эле Жети-Өгүз суусунун боюндагы жыйынга келе жатышып, ортодогу Каракол суусуна келишсе (илгери жер ортосу деп, Жети-Өгүздө жыйынды көп өткөрүшкөн), суу күкүктөп, ылай аралаш каракоккул болуп кирип турган кези экен. Туш-келди жерден дарыяны кече алышпай сайроо издеп, суу ылдый жүрүп отурушуп, азыркы Борү-Баш айылына жакын жерден кечүү табышат.

Илгери ата-бабалар үйгө кирип жай алганда же дасторконго карап ашка кол сунганда эле улуулук жолун тутунуп, бардык учурда, бардык шартта улуулукту бийик урматташкан. Анын бириндей, Каракол суусун кечкенде улуулук наркы боюнча Мойт аке озунуп жол баштап, күрүлдөп өзөн жаныртып турган сууга кире бергенде эле суу тизеге жаба берет. Минген аттары чыгаан жүрүштүү, чыгаан карылуу болгондуктан, мындай дарыялардын далайын кечкен ишенимдүү ат болгондуктан, Мойт аке жайбаракат бастырып, суунун аркы өйүзүнө өтүп, артын кылчайып караса, Сарт аке камчысын бүктөй кармап, камчы менен суунун үстүн шапшып турган экен. Ошондо Мойт аке: «Ой Сартбай баатыр, (өзүнөн кичүү болгондуктан Мойт аке Сарт акени баатыр деп эркелетчү дешет) эмне тили жок суу ортосуна токтоп ойлонгонсуп турасын, бир нерсе сездинби?» – дегенде,

Сарт аке: «Мойт аке сиз байкоо салбай кечип кеттиңиз, шаштыңыз окшойт. Мына бул суу башка добуш менен күнгүрөнүп, сырдуу агып жатат. Буюрса, ээн жаткан ушул дарыянын эки ойүзүнө келечекте чоң шаар салынып, эл жык отуруктушат» – деген экен. Айткандай, илгери ээн жаткан Каракол суусунун эки ойүзү тең кийинчерээк шаар болду (азыркы Каракол шаары).

Айтып берчүсү бардай, боло турган нерсени туя билүүсү Акенин көзү өтөр жылы да болгон.

Санжырачы Бараканов Акундун, Алымбаев Темиркулдун, Иманов Дөөлөтказынын (Дөкөш) айтымында, Сарт аке 90дон кыйла ашык жашаган адам.

Ак-Суу аймагындагы айтылуу Түргөнүндө адатынча кыштан чыгып, жаз келер алдында ага-туугандарын, бала-бакырасын чогултуп:

«Менин канат-бутактарым, медеp туткандарым, менин кетерим келди (көзүм өтөр мезгилим келди деген мааниде). Эрте жаздан баштап, Сырт ороону менен Нарын тарапка бет алып көчкүлө. Бир күнү көчүп, он чакты күнү мал-жанды оруу кылып, малга чөптүн гүлүн жедирип семиртип отургула.

Сырт бетине кичи Жууку ашуусу аркылуу көчүп баргыла. Андан Бордуга көп күн өргүү болгула (Борду – азыркы Кум-Тор алтын кенинин түштүк-батыш тарабы). Ак-Белди ашып Кара-Сайга түшкүлө, анан Кызыл-Эшме, Кыргоону жайлап, Кара-Каман, Балгартка, анан Эки-Нарынга түшкүлө. Болду, Нарынга жетти деген ошол.

Нарындын дал өзүнө жай менен күздүн кесилишинде, суук анчалык күч ала элек маалда жеткиле. Ошол мезгилде Нарын дарыясынын суусу тартылып калган болот. Ошондо да дарыяны эртең менен эрте кечкиле, түшкө жуук, же түш оой кечүүгө болбойт, дарыя кирбесе да, суусу арбый түшөт, анткени жакынкы тоолордун кары жибип, дарыяга суу кошулат.

Эми, балдарым мени угуп тургула. Нарын – менин киндик кесип, кир жууган жерим. Соогумду ошол жерге койгула. Кайсы жеринен жай аларды өзүм көрсөтөм» – дейт. Ага-туугандары Сарт акенин айткандарын аткарышып, болжогон мезгилде атанын төрөлгөн конушуна келишет.

Илгери эл көчүп-конуп жүрүшүп, бири-бирин жакшы билгишчү экен. Ошондой жагдайларда жакындашабыз деп, кыз алышып, кыз беришчү экен. Ынтымак-ырашкерлүү болуш үчүн эки дүйнөлүк дос күтүшүп, ат арытып, бири-бирине катташып турушчу экен.

Сарт акенин көчүп келгенин угушуп, көрүп-билип жүргөндөр, даңкын уккандар ат тезегин кургатпай, күн-түн дебей өрүлүктөп келишет. Келип-кеткендердин аягы үзүлүп баратканда бир күнү Сарт аке балдарын чогултуп: *«Нарын өрөөнүндө ат жеткен жердеги элдин баарын мейманга чакыргыла, малдын чыгаан семиздеринен болушунча сойгула, мен өз колу менен элге даам берип калайын»* – дейт. Балдары атанын айтканын аткарышат.

Ага-тууган меймандарды жашына, баркына жараша ак өргөөлөргө жайлаштырышып, конок салтын көрүшөт. Ата өз колу менен элге акыркы даамын берип жаткан соң, ага-туугандары да, балдары да колдон келгендерин аяшпайт.

Сарт аке өзү кадырман аксакалдар менен бирге олтуруп, даам татат. Тамак келип, бата тилегенден кийин эл алды узай баштайт. Дал ошол мезгилде, эл алды алыстап кете электе Сарт аке балдарына: *«Менин баш-аягымды тарткыла»* – дейт (баш-аягымды тарткыла деген сөз – кепич, маасыны чечип, башыма жаздык койгула деген сөз). Атанын айтканы аткарылган соң, он колун бооруна алып, үч ооз гана керээзин айтат: *«Балдарым ууру кылып, ушак сүйлөбөгүлө, ала жип аттабагыла, ит өлтүрбөгүлө»* – деп кыска осуятын айтат.

«Ит өлтүрбөгүлө – дегеним купуя сыр эле. Муну ушул мезгилге чейин жан адамга айткан эмесмин. Менин колдоочум кара дөбөт эле. Ал дайыма мени ээрчип жүрчү эмес, качан башыма оор иш түшкөндө же эл башына кыйын-кыстоо иш түшкөндө, айла-амал издегенде гана түн жамынып келип, оң этегимди баса жатчу эле да, жерге жарык түшөрдөн мурда көздөн кайым болор эле. Мына, балдарым, менин ит өлтүрбөгүлө деген насыымдын жөнү ушундай.»

Сарт аке кыска керезин айтып бүтүп, Алла Таалага келме келтирип, эли журтуна ыраазылыгын билдирген соң, молдонун ыйман айтуусун суранат. Молдо ыйман айтып жатканда, тапта-за турган Сарт аке он колун бооруна алып, чалкалап боюн түзөп жаткан боюнча көз жумат. Ошол замат үйдөн ызы-чуу өкүрүк чыгат. Узап бара жаткан эл алдына чабаган жетип, Сарт акенин бул дүйнөдөн көзү өтүп кеткендиги кабарланат. Эми эле аксакал табактардын биринде чогуу даам сызышкан кадырман карыялар аң-таң болушат. Уккан кулакка ишенбей, алар айыл тарапты кылчайып карашса, эчак балдар таяк таянышып өкүрүп калышыптыр. Ошол жерден күтүрөгөн атчан калың эл кайра тартышып, өзөндү жаңырта өкүрүп келишет.

Ошентип мейманга келген эл чогуусу менен Сарт акеге топурак салышыптыр. Көрсө, олуя карыя кайсы күнү, кай мезгилде көз жумарын билип, элге өз колу менен даам берип, бу

жарыкчылык менен да, калын эл менен да коштошуп калайын деген ниетте мейманга чакырган экен.

Санжырачылардын биринин айтымы боюнча Сарт акенин тукумдары акенин кыркын бергенден кийин көл бетине Долон ашып, Кочкор жерин басып кайтышкан делинсе, дагы бир санжырада Сарт акенин ашын төрөлгөн жеринде берген соң, жыл айланып, жердеген жерине кайтышкан. Акенин тукумдары Нарындан келгенден кийин, атасы жайлаган Каркырага, кыштоосу Түргөнгө барбай, Чон Кызыл-Суу өрөөнүндө отурукташып калышкан делинет.

Сарт аке эчен жолу бугу менен сарыбагыш урууларынын ортосунда калыс элчилик кызматын аткарып, эчен жолу бугу элине бүлгүн түшкөндө анын да акылын, амал-айласын тааптыр. Эми Сарт акенин олуялыгына, акылмандыгына жана чечендигине байланыштуу бир окуя менен окурмандарды тааныштыра кетели.

Балбай баатыр кыз ала качам деп, баатырдыгына салып, Кочкорго Ормон хандын жергесине, түн жамынып барып калат да, байкоосуздан колго түшөт. Ормон хан Балбайды бир жыл чамасы зынданда (ордо) кармайт. Санжыралардын биринде Балбай баатыр беш ай туткундалган деген да маалымат кездешет.

Балбай баатырды Тондук кыдыктардын Намазбеги Ормондон куткарып келген делинсе, дагы бир санжырада Балбайдын өзүнүн эле жакын иниси бошотуп келген деген сөз бар. Эмнеси болсо да, санжыранын ар кандай варианттарын төгүн деп айта албайбыз. Санжыранын тигил же бул вариантын таразалап, ойго калчап талдап көргөн оң сыяктанат.

Кыргызда кылымдар менен тең келаткан «кол ийрисине тарат» деген кеп бар эмеспи. Балким, ушундан улам Балбайды чыгарып келүүдөгү санжыраны айткан адам өз жагына буруп койгондур. Бизге жеткен маалыматта Ормон: «Балбайга келген элчини да өлтүрөм, Балбайды колдон чыгарбайм» – деген имиш.

Айтор, эмне болсо да, Балбай баатыр Ормондун колунда кыйла узакка жүрүп калат. Ошондо бугулардын айласы кетип, ары ойлонуп, бери ойлонуп, бул ишке Сарт акеден башка эч ким Ормонго батына албайт, жолун таба албайт. Анын үстүнө Саарг аке Ормонду билет, Ормон Сарт акени билет. Алар эчен жыйындарда бирге болушкан дешип, Балбайдын башын бошотууга Сарт акени жиберешет. Сарт аке бул өтүнүчтү кабыл алат, бар болгону, жанына бугудан эстүү, тыныраак бир жигитти кошуп берүүлөрүн сурайт. Аке өз жигиттеринен жанына албаптыр. Балким, ошол жигит ээрчиткенинде да бир сыр бар.

Кептин кыскасы, Сарт аке жалгыз жигити менен Ормон хандын ордосуна барат. Келген меймандын ким экенин билген соң

Ормон аларды конок үйүнө киргизет да, жигиттеринен сый ымакты жибертип, бир апта үстүлөрүнө кирбей коет, анткени келдердин максаты не экендигин сезет. Бир жума өткөндөн кийин эртең менен Ормондун бир жигити келип, хан бүгүн сизге келүүгө ниет койду деп кабарлайт.

Бир жума тоготпой конок үйгө камаганга, адам келдиби, ким келди деп Ормондун кабар албаганына Сарт аке да кабатыр болуп чыйралып олтурат.

Аке жигитине кайрылып:

– *Сен мурда Ормонду көрдүң беле?* – деп сурайт.

– Жок, кабарын укканмын, өзүн эч көргөн эмесмин дейт.

– *Ормон өтө сүрдүү киши, анын үстүнө хан атагы бар. Салт боюнча эшиктен кирген киши салам айтат. Биз болсо мейманбыз. Төрдө отурган ордунду бошотуп бербе. Салам айтып кирип келгенде отурган ордундан тура калып алик алба. Былк этпей отуруп, жайынча гана алигин ал. Уктуңбу, түшүндүңбү?* – дейт. Жигити:

– Түшүндүм, бардыгы сиз айткандай болот – деп жооп берет.

Бир оокумда бир жигитине бир чара бозо, бир жигитине суу жоолук менен чайнегин, бирөөнө бир чара эт көтөртүп келгене, коштоп келе жаткан эки жигити боз үйдүн эшигин эки жагынан бийик көтөрүп ачат. Босогодон энкейип аттаган Ормон башын көтөрүп, Сарт акеге салам айтканда, баягы убада берген жигит, чынында эле Ормондун айбаттуу сүрүнөн чочуп, ыргып турат да, кайра Сарт акенин айтканын эстеп, ордуна лып отура калат. Ормон болсо чөгөлөп, ак өргөөнүн он капшытынан жай алат. Хандын чөгөлөп отурушу анын көпкө байыр албай тургандыгынан, чечилип сөз сүйлөшүүгө кыртышы тартпай тургандыгынан кабар бергенин Сарт аке сезип коет.

Саламдашып бир аз даам таткан сон Ормон хан:

– Жол болсун, Сарт баатырым – деп калат. Анда Сарт аке:

– *Айтканың келсин, азиз Ормон.* Анда Ормон:

– Чолом тийбей, иш көп болуп, кол бошобой, бир апта кабар ала албадым. Не иш менен келдин эле? – деп Ормон дагы суроо салат. Ошондо оң колун тизесине таяп, Сарт аке:

– *Ат баспаган алакандай Көйкапта өлчөлүү суур бар деп, аркада капыр жутунат дейт. Анын сыңарындай, көл башында алакандай жерде чактуу-чамалуу бугу эли бар* – деп сөз баштап аягына чыга электе Ормон эки санын эки колу менен мыжыга–мыжыга кармап, жигиттерине тарт эшикти деп, кош айтышпай ачууланып кетет.

Ормон үйүнө келгенде, улуу байбичеси: «Ханым, барганындан келгениң тез болуп калды, эмне кем-карч болду?» – деп

сурайт. Анда Ормон Сарт акенин аягына чыкпай калган сөзүн кайталап берет. Улуу байбиче дагы сөзүн улап: «Олда ханым ай-ээ! Бекер кылыптырсыз. Баатырдыгыңа салып чапчандык кылыптырсыз. Сарт аке акыйкатты тартынбай түз сүйлөгөн адам эмеспи, шашпай аягына чейин уксаныз болмок» – деп өкүнүчтү билдирет. Ормон болсо дагы эле ачуусу тарабай, мени капчырга салыштырат. Мындан бир өч алайын деген ойдо Сарт акенин үстүнө дагы бир апта кирбей коет. Жетинчи күн болот дегенде, семиз тай сойдуруп, учасын бир табакка, аттуу-баштуу устукандары менен ич этин бир табакка көтөртүп, өзү ишенген жигитине эт кесип жей турган бычактарын берип:

– Сен Сарттан көз айырбай жакшы карап отур. Анын өткөндө айтканы менин жумурумдун учунда турат. Мен бул сый тамакты бир сыр менен жөнөтүп жатам. Эгерде Сарт бычакты колуна алып, кыя кесип жесе да өлтүрөм аны, жок, бычаксыз, эзиле бышкан учадан үзүп жесе да өлтүрөм. Сен анын бардык жосунун, кыймыл-аракетин жакшылап байкап, мага төкпөй-чачпай айтып келесин – деп буйрук берет.

Болгон дасмиясын көтөрүп хандын жигиттери келет. Ошондо Сарт аке он колдун үч манжасынын учун гана чала-була жууп, колун дасторконго сүртүп, бычакты колго албай табакта жаткан учаны он колдун чыпалагы менен бармак аркылуу бир гана тал этти сууруп алып ооз тиет да: *Тарт, сарыбагыш этинди!* – деп чыпчыргасын коротпой кайра көтөртүп жиберет.

Илгери эл башчыларынын, манаптардын сөзү эки болчу эмес экен. Сарт аке катуу буйрук бергенден кийин, жигиттер үн катпастан, сөздү эки кылбай, табактарын кайра көтөрүп кетет. Ошондо акенин жанындагы жигити картадан бир кесип жегени үлгүрүп калыптыр. Өрүктөй болгон тайдын эти тандайына меиз татый түшсө керек, өкүнүп:

– Кап, аке, бир аз кое туруп жөнөсөнүз болмок. Сүт эмип турган тай экен. Картасы тим эле эзиле бышып турган «бал-өрүк» тура. Тое жебей өкүттө калбадымбы дейт. Анда Сарт аке:

– *Эй, бечара, ал эт чоң сыр менен келген. Эгерде экөөбүз аны тоё жебей эле бөрү тоют болгонубузда да, башыбыз алынмак. Ал этти Ормон бизди сынамакка, биздин өлүмүбүзгө жиберген* – деп түшүндүрүп берет.

Ормондун жигиттери тез эле кайтып келген соң, баягы тың, ишенимдүүсү Сарт акенин жасаганын төкпөй-чачпай айтып берет. Ошондо Ормон чечилип, Сарт акенин чын эле олуя экенине ырлазы болот. Эртеси дагы бир тай сойдуруп, жеңилгенин мойнунаа алып, тайдын этин чыпчыргасын коротпой көтөртүп, өзү чогуу келет. Жылуу саламдашып, аркы-беркиден жайбаракат

кеп салышып олтуруп, тамак жеп бүткөндөн кийин Ормон хан Сарт акенин баягы кебинин аягына чыгып коюусун сурайт. Сарт аке Ормондун көңүлүнүн жай экенин, ич кегинин таркаганын байкап:

– Урматтуу хан, Көйкап – адам өтө сейрек из таштаган, тоо арасындагы алакандай жер. Жер ээн болсо, илбээсин көп. Суур чээнге киргенче, ал жерде жырткычтарга той түшөт. Сиз бир апта бизди кабарсыз таштаганыңызга бир аз кападар болуп туруп, чекирээк айтып койдум эле. Ал үчүн адилеттүү хандан кечирим сурайм (бул сөздү Ормонду дагы жибитүү үчүн, келгендеги максатына жетүү үчүн айткан). Хандын улуу даражалуулугу, ишинин Кудайга жаккандыгы мына ушул кеңпейилдигинде, кечиримдүүлүгүндө, адилеттүүлүгүндө.

Бугу менен Сарыбагыш – экөө бир тууган, Кылжыр атанын тукуму. Эки бир тууган сары майдай таттуу болгону жакшы эмеспи. Ынтымак-ырашкер Алла Тааланын пендееине берген ыйык белеги турбайбы. Ынтымакты хан баштайт, эл арасындагы жикти хан бириктирет. Ханым Алла Таала чындыкты сүйөт. Кептин чынын айтканда, көл башындагы алакандай жерге баткан бугуга көрсөтпөгөнүңүз калган жок. Ууру кылып жүргөн Чагалдактын куну үчүн бугуга эмнени гана көрсөтпөдүңүз. Ар бир иштен кыйкым издеп, жазалап жүрүп не мураска жеттиңиз? Хандыгыңыз өз ордунда, Кудай берген бак-дөөлөтүңүз өз жайында. Эмне кааласаңыз, бардыгы колуңузда. Дагы эмне жетпейт? Капырдын гана напсиси толбойт. Бир тууган бугу элиңизге ыраазы болуңуз. Сизден кандай буйрук болсо, ошонун баарын жаза кетирбей аткарып турат. Ыймандуу бир тууганыңыздын жүрөгүнө көп эле так салбаңыз. Артын ойлоңуз, ханым.

Эми, ханым, жаңыдан бой көтөрүп келаткан бир баланы бейкүнөө туткундап отурасыз. Ал деле сиздин жатыңыз эмес. Балбай экөөңүз таяке-жээн эмессиздерби. Сиз Балбайдын пири болосуз, ал сиздин эркеңиз болот. Кыргыз болгон жерине тыштан от күйгөн душмандык болсо, аны Балбай экөөңөр көтөрөсүңөр. Ал сиздин артыңыздан эл жүгүн аркалаган адам болот. Баланы эл-журту күтүп жатат, эркиндик бериңиз. Биз ушул максат менен алдыңызга келип олтурабыз. Бардык карайым эл – эки улуунун кулу – биринчиси Кудайдын кулу, экинчи – хандын кулу – дегенде, Ормон Сарт акеге абдан ыраазы болуптур.

– Сарт баатыр, болду-болду, сөз эки болбойт, Балбай бошотулат. Эки аптадан бери бизде мейман болуп жатасыздар. Эми дагы бир апта күтүп бериниздер – дейт. Иш оңунан чыккан соң,

пир апта күтүү деген кеп бекен деп, Сарт аке ыраазылыгын билдирет.

Көрсө, Ормондун бир апта күтүп бергиле дегенинде кеп бар жен. Ал жаш кезинен Балбайдын жүрөгүн калтырам деп, зынданга салып, кулагын чунайта кесип, жайдын күнү кум ширетилген оор кийиз өтүк кийгизип, суусундугуна деп көгөндүн кирип чылап берип, алын кетирем деп, күн тийбес сызга бактырып жүргөн экен.

Ошол тапта баатыр баланын кызылы өчүп арыктап турган кези экен. Бир апта ичинде Сарт акелерге билгизбей, баланы жуап-тазалап, айдарым жел соккон жерге алып чыгып, күчтүү тамак-аш берип, өңүнө кызыл чуркатып жаткан тура.

Убадалашкан мөөнөт күнү Ормон хан улуу байбичесинин өргөсүнө казан астырып, меймандарды алдырат. Тамак-аш желлип бүткөн соң, Балбайды чакыртат. Балбай баатыр эшиги түрүлүү турган өргөөнүн босогосун аттап кирип, олтургандарга салам айтып, ирегеге сынар тизелеп отура калат. Сарт аке балага көз чаптырса, анча деле жүдөнкү эмес. Жоо-жарагын берип, татынакай кийинтип койгон.

Ормондун улуу байбичеси суусундук деп чон сыр аякка кымыз куюп Балбайга сунса, бала эч кимге назар салбай, тынбастан тартып жиберип, аякты тегеретип таштап коет. Бардык сөздө, сый да сонуна чыгат, бата тиленет. Босогодо отурган Балбай үн-сөзгө келбей, эшикке биринчи чыгып баратып, жер босогону кемире басып өтүп, түз эле күн мурун камдап койгон жасалгалуу атын өзү чечип минип, артын карабай бастырып кетет. Ормондуи улуу байбичеси Сарт акелердин карааны үзүлгөнчө көзүн албай карап турса, Балбай баатыр артын кылчайып карабай кетет. Бир оокумда байбиче үйгө кирип:

– Ханым, Балбайдын жүрөгүнүн үшүн алам деп чеки иш кылып жүрүпсүз. Сиз сөзгө алагды болуп олтуруп байкоо салбадыңыз. Балбайдын ичинде кек кетти: суусундукту ачуусу менен тынбай ичип, аякты тегеретип таштады, чыгып баратып бийик такалуу өтүгүнүн такасы менен жер босогону жемире басып кетти, ат байлаган мамыга чейин атайы такасын ура басып, жерди оюп кетти, эч кимге карабай аттанып, кош деп үн катпай, караны үзүлгөнчө артына кылчайбай кетти. Эмнеи болсо да чон кек менен кетти. Ханым, айтты-койду дебениз, акыры ажалыңыз Балбайдан болот көрүнөт – дейт.

Ошентип, кымбаттуу окурман, Балбай баатыр ата элине келген экен. Мен бул санжырада баатырдын келишинин бир гана вариантын сиздерге сунуш кылдым.

ЭМИ САРТ АКЕНИН КӨЛ БУГУСУН САКТАП КАЛГАНДАГЫ БИР АКЫЛМАНДЫГЫ ЖӨНҮНДӨ КЫСКАЧА КАБАР БЕРЕЛИ

Ормон хан бугу уруусунун баатыры Балбай колдуу болуп өлгөндөн кийин (бул өзүнчө кыйла санжыра), сарыбагыш уруусу хандын кунун алабыз дешип, бугуга бир нече жолу бүлгүн салган. Бирок, Балбай, Өмүр баатырлар баштаган бугу уруусун багындыра албаган соң, сарыбагыштар казактын Тезек төрөсүнө алтын-күмүш, үйүр-үйүр жылкы, белек-бечкек алып барышып, андан кол сурашмак болгондугу тууралуу кабар бугу элине угулат. Бул кабарды уккан соң, эми туруштук бере албайт экенбиз деп, бугу эли Текес тарапка көчмөк болушат. Чынында, элдин айласы кетип калат. Ошондо Сарт аке элге кайрылып, сабыр кылгыла, мен билгенден Тезек төрө аял жандуу адам эле, эл арасынан чыгаан сулуу кыз же бир жубан тапкыла дейт. Кыз бергенди ыраа көрүшпөй, алдаяр уругунан (азыркы Өрүктү айылынан) эрден чыккан, абдан сулуу бир жубанды таап келишет.

Төрөгө ылайыктуу аялзаты табылган соң, сөзгө устат, акыл менен шартка жараша айла тапкан жигит керек болот. Эл жыйылып ойлонуп олтурушуп, ар кимди сунуш кылышат. Сарт аке анын бирин да жактырбай, буга бир гана Тилекмат жарайт, аны күндөп-түндөп болсо да Текестен алдырышыбыз керек дейт (Тилекматтын Текеске кетип калышы өзүнчө санжыра). Анда көл бугусунун мыктылары: Тилекмат Зарыпбектен катуу таарынычка тушугуп, жакындары, бала-чакасы менен көчүп кетпеди беле, ал келбейт го, бекер эле убара болуп, убакытты текке кетиребиз го – дешет. Анда Сарт аке:

– *Тилешим экообуз* (Тилекматты Сарт аке атынан айтпай, ал кичүү болгондуктан, дайым Тилешим деп айтчу экен) *тү деген түкүрүгүбүздү жерге түшүрүшчү эмес элек, улуу-кичүүбүзгө карабай эгиздей ынак элек. Менин ага дагы бир ишеничим бар. Тилекмат – эл үчүн, эл кереги үчүн жаралган адам. Эл башына оор иш түшүп жатканын укса, ал чыдап тура албайт* – дегенинде, айтса-айтпаса төгүнбү дешип, мыктылар макул болушат.

Ошентип, эл башына оор иш түшкөнүн, Тезек төрөгө барууга Тилекмат гана жарай тургандыгы жөнүндө Сарт аке айтып, атайы аны Сарт аке чакыртканын чабарман билдиргенде, Тилекмат ата: Сарт аке жибердиби – деп үч жолу сураптыр. Чабарман да

үч жолу дааналап, бир эле жооп айтыптыр. Ошондо Тилекмат ата: «Мен кеттим. Эми бул жакка кайта келбейбиз, силер көл бетине көчүп келе бергиле» – деп, чабарман экөө жөнөп кетет.

Күндөп-түндөп жол жүрүп, Тилекмат Сарт акеге келет. Болгон-койгонду түшүндүрүп, Сарт аке: «Тилешим, мен акыл таптым. Жакында күңгөйлүк алдаярдан бир чыгаан сулуу таап, аны татынакай кийинтип, беш көкүлдөп чачын өрдүртүп, жууп-тарап койдук. Ал күлгүндөй жапжаш эле бойдон экен. Атын Төрөкан (Төрөтай деп да коюшат) дедиртип, эстен чыккыс жат кылып салдык. Эми сен Тезек төрөгө бар, кандай да болсо да кезигип: «Биз Текеске биротоло кетип жатабыз. Биздин элде сизге атайы арнаган белек бар эле. Ал ченде жок сулуу, төрөлгөндө төрөгө ылайыктуу жан экен деп, атын Төрөкан койгонбуз. Ошол кыз быйыл бойго жетти. Тынчылык болсо, жайда өзүбүз эле алып келип бермекпиз. Эми минтип шашылыш кетип жатабыз. Сизге арнаган кол тийгис белекти алып каласызбы, же Текеске алып кете береликпи» – де. Тезек төрө аял жандуу неме эле, бир жооп айтат, андан аркысын өзүң бил» – дейт.

– Жаныңа канча жолдош аласың, Тилешим? – десе,

– Көргөнүн көргөндөй, укканын уккандай төкпөй-чачпай айтып келгенге жараган бир тана жигит кошуп бергиле – дептир.

Ошентип, сөз төркүнүн, жол багытын билип алган сон, далай жол арытып, Тилекмат ата Тезек төрөнүн айылына келет. Дал ошол мезгилде бир аз мурдараак сарыбагыштардан бир топ аттуу-баштуулары белек-бечкеги, толгон-токой тартуусу менен төрөнүн үйүнө келип түшүшкөн экен.

Төрө аларды коноктоп, өткөн-кеткен, боло турган кептерди сүйлөшүп, 2-3 күн бошобой калат. Ансыз деле төрөнүн жайы катуу кайтарууда болуп, шам-шаркыт кишилерди жолотушчу эмес экен.

Төрө маалы менен даарат ушатканы чыкканда, бир жигити чайнегин, чылапчынын, дагы бири суу жоолугун көтөрүп артынан чыгарын Тилекмат байкап калат. Эч ылаажы болбогон сон, дал ошондой учурдун удулун күтүп, кол-аягын жууп, үйүнө бет алганда, Тилекмат ата салам айтып төрөнүн алдынан чыгат да баягы Сарт аке үйрөткөндү толук айтат.

Эскертүү: Тилекматтын төрөгө кезиккенин эки түрдүү айтып жүрүшөт: биринде томоголуу куш салып, анын өнөрүн төөчүгө көрсөтүп, ошол төөчү аркылуу жолуктурушат. Бул варианты чындыкка жакын эмес, легенда сыяктуу айтылат.

Тилекмат атанын айткандарын укканда төрө ойлонуп: «Ушул чынбы» – дейт.

– Чын, төрөм, чын болбосо ушунча жол арытып шашылыш келбейт элек го -дегенде, төрө ачык жооп айтпай, барайын-барайын, болуптур деп, үйүнө кире берерде чон өргөөнүн эшигин эки жигити эки жагынан көтөрүп, эшик ачышат. Тилекмат ата болсо төрөнүн артынан калбай, этегин кармай басып, төрө менен чогуу эле төргө өтүп, анын жанына отуруп калат.

Көрсө, салт боюнча төрө өз үйүндө да кенен-кесири төрдө экен. Капырай, бул ким болду экен, төрөнүн өтө сыйлуу адамы го, болбосо анын жанына эч ким отурчу эмес эле дешип, үйдө жыкжыйма отурган сарыбагыштар таң калышат. Ар кимиси бири-биринен сурашып, Тилекматтын ким экендигин биле албай коюшат. Чынында эле, ал кезде Тилекмат ата элге тааныла элек кези экен.

Эки-үч күндөн бери мейман болушуп, төрө менен эркин таанышып калган сарыбагыштар көлдүк бугуларды болушунча жамандап, кан ичкичтер, ууру-бөрүлөр, жортуулчулар, хандын каным ичкендер, алардан Ормон хандын кунун алып, элин тып-тыйпыл чаап салбаса болбойт дешип дуулдап калышат.

Ошондо Тилекмат чөгөлөп отура калып:

– Урматтуу төрөм, хандын күнун алууга болобу? – деп сурап калат.

Төрө бир аз ойлонуп, үн ката электе эле дагы озунуп:

– Эгер хандын кунун ала турган болсо, сиздин аталарыңыз Кененсары, Норузбай хандардын кунун төлөшсүн сарыбагыштар. Илгери Мукандын сазына камап туруп, Ормон хан Кененсары менен Норузбайды өз колу менен өлтүргөн. Эми бул уят-сыздар аны унутуп коюшуп, сизден кол сурап, Ормондун кунун алышканы жатканын кара! Буларда абийир жок! – дегенде эле төрөнүн кирпичи тескери айланып, ачуусу келип:

– Тарт эшикти! Ал белек-бечкегинди! – деп сарыбагыштарды үйүнөн кууп чыгат.

Сарыбагыштар кеткен соң, Тилекмат ата төрө менен кенен-кесири сүйлөшүп, көлгө качан келерин, Төрөканды качан аларын тактап (төрө эки аптадан кийин бармак болот), көл бетине жеткиче казактардын узатып коюшун суранып, элине жүрүп кеткен экен. Ошондон баштап Тилекматтын атагы калайык калкка тараган. Эл айтымында Тилекмат ата кызыл тилдүүнүн чечени болгон. Ошондон улам аны «сөз атасы» деп даназалап аташкан.

Болгон-койгонду төкпөй-чачпай бектерге, манаптарга, бийлерге, кадырман аксакалдарга айткан соң, алар чогуу-чаран ке-

нешип, бугунун мыктыларынын баарынын жакшы өргөөлөрүн Жыргаландын жайлуу жерине шаар кылып, кырка тигишип, Төрөканды жасап-түзөп, кулпунтуп кийгизип коюшат.

Болжогон күнү төрө жигиттери менен келип, күйөө каада-сын жасайт. Өргөөдө Төрөкан менен болгондун эртеси мейман болуп олтуруп, Сарт акенин кулагина: Төрөкан кыз беле, же катын беле? – деп шыбырайт. Анда Сарт аке: *Төрөм, кызыл кулак болсо кыздыр, ак кулак болсо катындыр, аны койнуна түнөгөн сиз билбесеңиз, мен кайдан билем* – дегенде төрө үн катпай калган экен.

Илгери аялдар чачын көрсөтпөй, жоолукту ээгине байлап жүрүшчү тура. Ошондон улам кулагы күн көрбөй, көлөкөдө өскөн чөптөй болуп аккуба тартып турчу экен. Ал эми кыздар тебетей кийишкен. Кулактары күнгө күйүп, кыпкызыл болчу экен. Күйөөчүлүк шартынын күнү бүткөндө, төрө Төрөканды алып кетет. Элдин айтымында, кийин Төрөкан Тезек төрөнүн кадырман байбичеси болуптур.

Ошентип, Сарт акенин акылы, Тилекмат акенин айлакерлиги жана чукугандай сөз тапкан чечендиги менен бугу уруусу биротоло касиеттүү Ысык-Көлдү мекендеп калыптыр.

САРТ АКЕ ЖӨНҮНДӨ САНЖЫРАЛАР

Сарт акенин нускалуу сөздөрү, акылмандыгы, калыстыгы, чечендиги жөнүндө эл арасында азыркыга чейин көптөгөн санжыралар айтылып жүрөт. Эми анын айрымдары менен тааныштыра кетели.

1. Илгери бугу элинин Арыктан жана Белектен тараган тукумдары ич ара арадашып, бири-биринин кылганын жактырбай, өз ара кырданып жүрүшөт. Ошондо, Арык тукуму:

– Кой, минтип жүрө берүү болбостур. Жакшылап кол курайлы дагы, Белек тукумунун эси-көөнүнөн калгыс бүлгүн салалы – дешип камынып калышат. Бул кабар тез эле белектерге жетет. Каршылашуунун арты жакшылыкка алып барбайт, кандай болсо да чыр-чатактын алдын алалы, эл бөөдө жапа чекпесин. Мындан чоң окуялардын да жолун тапчу эле, төөлөс Сарт акеге акыл салып көрөлү дешип, ага болгон-койгонду билдирип, киши жиберешет. Сарт аке бир аптанын аралыгында барып каларын айтат.

Белекке барардан мурун Тилекматты, Токсобаны, Солтонкулу байды чакыртып, аларга деле сырдын түйүнүн айтпай, белектин 105 жашка чыккан карыя менен учурашып келели, ал киши карылыкка алдырып, анын үстүнө азыркы тапта төшөк тартып калыптыр. Анын ал-ахыбалын сурап коелу, мурда колунан даам татып жүргөн кадырман адам эле, тирүүчүлүк парзыбыздан кутулуп келели деген жүйө менен жөнөп калышат.

Арык тукуму Белектен Сарт акеге кабарчы барганын эшитип калышкан экен. Тилекматты таба албай, Солтонкулу байга кезигип: Биз бир тополоң салмайынча Белек тукуму менен элдешпейбиз. Алардын кыр көрсөткөнү сөөктөн өтүп кетти. Сарт аке барган жерде иш онунан бүтпөй калчу эмес эле. Эгерде эки урукту элдештирүү жөнүндө сөз болуп калса, силер, Токсоба экөөнөр, макул болбогула. Жок, андай болбойт экен, элдешүүгө макулдук берсенер, силерди жазалайбыз, эл-журттан четтетибиз. Кыскасы, бүт жоопкерчиликти силерге жүктөйбүз – дешет.

Түш ооп калган ченде Сарт акелер төшөктөгү карыянын үйүнө жакындап калганда, 17ге келип калган кенжеси төрдө жаткан атасына жоон топ адам келатканын, анын арасында Сарт аке, Тилекмат аке, Солтонкулу бар экенин кабарлайт. Анда, карыя:

– Сарт аке келатса, акыл атасы келатыптыр, Солтонкулу келатса, мал атасы келатыптыр. Чакыртып келтире албаган адамдар турбайбы. Элге кабар бердир. Аттарын алып конок камын коргүлө – дейт.

Меймандар үйгө киришип, мал-жанды, карыянын ахыбалын сурашкыча, айыл-ападагылар чогулушат. Кокту этегинде жайылып жаткан бир короо ириктен тандап, бир нечесин союшат. Эт бышып алдыга келгенде, бейтап болуп жаткан карыя кенжесине капаланып:

– Мен сени адам болот го деп үмүттөнүп эл аралатып жүрдүм эле. Сенден онгулуктуу жакшы адам чыкпай калган турайбы. Ушул адамдарга да майда жандык сойчу беле? Кайрадан казан аскыла, тай сойгула – дейт. Анда Сарт аке:

– *Жок, байым, бизде убакыт жок, шашылышпыз. Азыр кайра тартабыз, ыраазыбыз, бизге ушул эле жетет* – десе, карыя көшөрүп болбой коет. Меймандар карыянын шагын сындырбай, дагы мейман болушуп, ал күнү конуп калышат.

Баргандан кеткенге чейин Сарт аке эки урук элдин чыр-чатагы, аларды элдештирүүнүн жолу жөнүндө бир ооз да сөз катпайт. Кетерде гана:

– *Байым, эми биз кайталы. Иш көп, чоло тийбейт. Мындан ары көрүшөбүзбү, көрүшпөй калабызбы, ал Кудайдын колунда. Азыр Арык, Белек тукумунда сизден ашкан карыя жок, эки урукка бата берип коюнуз* – дейт.

Анда карыя алакан жайып: Уучунар узарсын! Жараткан ынтымак берсин! Бир туугандар ортосунда муздак жел жүрбөй, колунарга кол болуп, деминерге дем улап жүргүлө! Омийин – деп бата тилегенде, бардыгы батага кошулуп, алакан жаят.

Ошентип, карыя алдына барган максат аткарылып, эки урук эл чыр-чатагын токтотушкан экен.

Илгери эл батаны жандырбай, аны пир тутушкан. Акелер кайтып келе жатышып, Түп дарыясынын боюна токтоп, ат чалдырып калышат. Ошондо Токсоба менен Солтонкулу кабатырланышып: «Эми эмне дейбиз, олда, Сарт аке, ай! Эгер сиз эки урукту элдештирүү жөнүндө ачык сөз козгогонунузда, кеп башка эле. Биз көнмөк эмеспиз. Айла жок, батага көнбөй коюуга болбойт эмеспи – дешет.

Көрсө, чыр-чатакты чечүүнүн, элди элдештирүүнүн жолу көп тура: чоң-чоң тартуу, белек-бечкек аркылуу, ишенимди уюткан жылуу сөз аркылуу, терең акыл аркылуу, бата аркылуу, кыз алышуу аркылуу.

2. Илгери көл бугусунда Томо деген чыгаан бай болгон. Эрте жаздан ал малын кыштоодон көчүрүп, бөксө жайлоого чыгып калат. Мал жаны конушка барары менен көз ачырбай бир нече күнү-түнү кара нөшөр төгүп, отун суу болуп, тамак-аш бышырып иче албай жутап калышат. Отун жок, айла кеткенде Томо кыштоодо калган мамыларды алып келгиле деп жигиттерин жөнөтөт. Алар келишсе баягы мамылар жок. Көрсө, жутта мамыларды төөлөс Мурат деген кембагал жатакчы жагып алыштыр.

Жатакчынын суроо-сопкуну жок мамыларды жагып алгынына Томонун ачуусу келип: «Балтырдагы бит башка чыгат» деген ушулбу? Мен аны чон жазага тарттырайын – деп, алдынала Муратаалы бий менен кенешип коюп, жазалоо ишин баштамак болот. Доо каралчу күндү белгилешет. Айласы түгөнгөн Мурат жатакчы туугансып Сарт акеге келип, болгон-койгонду айтып жардам сурайт.

Доо каралчу күнү Сарт аке эл чогулган жыйынга келип, шек алдырбай иштин жайын билмекчи болот. Муратаалы бий доо ишин карамакчы болгондо, Сарт аке Мураттын жанына келип, камчы үйрүп жемелеп:

Атакөрү жаман! Сен эч нерседен кабарсыз кайда жүргөн немесиң? Эмдигиче тоо-токой Томонуку экенин, ой-түзөң Боромбайдыкы экенин билбейсиңби? – деп жемелей баштаганда, Томо сөзгө сынып:

– Койдум-койдум, Сарт баатыр. Бул доо сизге жакпай калды – деп, доосун жандырганда, Муратаалы бий да кепке сынып: Эч нерсеге татыбаган немеге доо койдурасын. Бар, Мурат, балам, сен бошсун – деп кембагалды жолго салыштыр.

Ошондон кийин эл арасында: «Тоо Томонуку, ой Боромбайдыкы», «Карөзгөй кишиде калыстык жок» деген ылакап калыштыр.

3. Тилекматтын Тилекмат болуп бүт бугу элинин ишеничтүү адамы болгондон тартып, эл жүгүн аркалап, көбүнчө үйүнө байыр албай калат. Ошондон улам Тилекматтын үчүнчү аялы Кенжеке байынан күмөн санап, бул эмне кылганы, үйүм, бала-чакам дебесе, мал-жанга карабаса, мени салбар кылып таштаганы жүрөбү? – деп бир кыжаалат болсо, өзүнөн улуу эжелери (Тилекматтын байбичелери) ого бетер көкүтүп, «биз го биз, сага эмне кошкөнүл болот? Сенин ондон бир гүлүн ачыла элек жансың. Сен адам чангыдай катын эмессин» дешип, кулагынын кужурун алышат. Өзүнүн күмөн оюна жана көкүткөн сөздөргө

жендирип, Кенжеке бу көрөкчө кетейин деген бүтүмгө келет. Тилекмат үйгө келген сайын жаагын жанып, долуланып, байынын айткан кебине көнбөй калат.

«Болбостур! Муну эстүү аял деп жүрсөм, тескерисинче чыкты. Кадырга жетер түрү жок. Эмитен каражаак чыкса түбөлүгү түз болбойт. Андан көрө эртерээк кутулайын» деп, байталга ынырчак токуп, үч жолу талак айтып кетиргени жатканда Сарт аке жумуштап келип калып, чырдын үстүнөн чыгат. Тилекмат салам айтат. Кенжеке болсо жүгүнүп, ыйлап кирет. Болгон окуяга түшүнгөн Сарт аке:

– Ээ, Тилеш, бул эмне кылганың? Өзүңдү-өзүң билип, шаар бузулуп жатканда ага-тууганга кеңешпей! «Ачуу – шайтан, акыл – дос», «Он колундун ачуусу келсе, сол колун менен токтот» деген сөздү эстен чыгардыңбы? Сен башка тоюп кеттиңби? – деп жемелеп кирет. Анда Тилекмат аке:

– Ээ, абаке, бугу элине эмес, казакка, сартка (ал кезде өзбекти сарт дешчү), сарыбагышка кадырым болсо, анан ушул өз катыныма баркым жокпу? – дегенде, Сарт аке:

– Ырас, Тилешим! Сен оңго, солго бүт таанылдың. Ал башка кеп. Сен катындын күчү тилинде экенин билбейсиңби? Катын тили менен эр башкарат, өзүңө окшогон даанышман адам акылы менен эл башкарат. Ушунча элге баш-көз болуп туруп, ушул Кенжеке келинимдин ички дартын туя элексиңби? Үй-бүлөгө назар сал, мээримиңди ток. Үй-бүлөнүн түйшүгү да оңойго турбайт. Өңүңдү көргөн тууганга, этиңди көргөн катынга барк өтпөйт. Талак айтып оозуңдан чыгып калган өңдөнөт. Кой, антпе. Молдону, айыл-ападагыларды чакыр. Кайрадан нике кыйышсын. Тилешим, катынга өчөшүп бир жаңылыпсың... Кенжеке, балам, отурган кыз ордун табат. Эрди-катын эгиз эмеспи. Тилешим сени менен эгиз. Ал эл түйшүгүн тартып жүрүп үйгө келгенде, капа кылбай жүр. «Эр кызганган катындан түңүл, эл бузган ушакчыдан түңүл» деген макал бар. Сени да азгыргандар бар көрүнөт. Сен балам, Тилешимден баар табасың, учуң узарат. Акыры этегиңден жалгап, бир башың он болсун. Балам, сенден эл башкарган уул төрөлөт – дептир. Сарт аке айткандай, Кенжеке байбиче сегиз уул төрөгөн. Алардын ичинен Чыныбай мыкты чыгып, эл башкарган. Башкалары да тың чыккан.

4. Боромбай болуш жүрөгү ооруп, мүрт коз жумгандан бир аз өткөндөн кийин анын уулу Өмүрзак Сарт акемдин айтканы айткандай, дегени дегендей келчү эле. Жарыктык эми карылыкка моюн сунуп, элди көп аралабай баратат. Атам Боромбай

экөө жаштайынан сырдаш эле. Акем көптү көргөн, көптү билген, не бир доо, чыр-чатактардын ажатын ачып, так калыстык менен иш бүтүргөн, ак көңүл, ак ниет, бар-жокко бирдей караган, абдан боорукер, ырайымдуу адам эле. Атам өлгөндөн кийин анын болуштук ордун ээлеген Зарыпбек да ала койду бөлө кыркып, бир чети ичи тардык, бир чети көралбастык кылып Сарт акени да, Тилекмат акени да жер ооп келген өгөй адам катары санап, Тилекматты кур жалаа менен абакка салдырды. Сарт акени карыды, эми андан агылып акыл чыкмак беле деп, көз көрүнөө четтете баштады. Зарыпбектин түбү акыры он болбой турган жагына бет алды. Мурдагы мыктылардын эч кимиси менен алака күтпөй калды. Ак жерден Тилекмат түшкөн торго өзү түшөр.

Сарт аке көп эле адамдарга батасын берип жүрөт. Анын өзгөчө баталары боло турган. Атам менен тең урматтап көп эле сый көрсөтүм. Бата сурасам, мага да чечилип батасын берер. Жакшы бата берсе, аттап-тондоп узатайын деп, Сарт акени үйүнө чакырат. Мейманчылык сонунда Өмүрзак оюндагы тилегин айтып, акенин бата берүүсүн өтүнөт. Ошондо Сарт аке чөгөлөй калып, кыбыланы карап, алаканын кенен жайып:

– *Өлүп, көбөйгөн мал берсин, ооруп, айыккан баш берсин, оомийин* – деп эки ооз гана бата берген экен.

Сарт акем мага чын дилден бата бербеди. Акем жеке эле Зарыпбекке таарынбастан, баарыбызга таарыныптыр го – деп ойлоп, Өмүрзак кош айтышып, Сарт акени жөн салды узатып жиберет.

Дал ошол маалда Мойт аке эки-үч киши аттанып кеткенин көрүп калат. Бирок, алардын ким экенин картайган киши тааный албайт. Мойт аке аттан түшүп, аманчылык сурашкан соң, үйдөн аттанып кеткендер ким экенин сурап калат. Өмүрзак Сарт акени коноктогонун, берген батасын, ал батага ыраазы болбогонун айтат. Мойт аке Сарт акенин кандай бата бергенин сурап калат. Өмүрзак болсо анын берген батасын төкпөй-чачпай кайталап берет. Мойт аке Өмүрзактан кандай шарт менен узатканын сурайт. Өмүрзак жөн жай эле узатканын айтат. Анда Мойт аке:

– Олда балам ай ээ, бекер кылган турбайсынбы. Мен Сарт баатыр менен түбүбүздөн бирге жүрөбүз. Анын сырын жакшы билем. Мындай батасын ал чечилген кишисине гана берет. Сага аялуу батасын, чын пейилден чыккан батасын берген тура. Бул – анын жумурундагы батасы. Көп алыстай электир, артынан киши жиберип, кайра чакырт – дейт.

Жиберген кишиси жете барып: Ата, Өмүрзактыкына эми эле Мойт аке келди. Ал экөө сизди кайрылып келсин деп жатышат – дейт.

– *Ии, балам, айтып кой – бата деген бир гана болот. Бата сатылбайт. Эмки жаз келгенде көрөт, ошондо түшүнөт* – деп Сарт аке бастырып кетет. Жигити кайра келип, Сарт акенин жообун айтат.

Айткандай, ошол жылы кыш оор болуп, элди жугуштуу кара тумоо каптайт. Өмүрзак өзү баш болуп, бүт үй-бүлөсү ооруйт, бирок эч кими өлүмгө учурабаптыр. Ошол жылы кыш мойну узун болуп, малы коп чыгымга учурайт. Аман калган малы көп тол берип, чыгымдын орду толгон экен.

Жаз өтүп, эл жайлоого көчүп барганда, бугунун мыктыларын Сарт акеге кошуп чакырып, акенин алдына түшүп, кечирим сурап, эл алдында аттап-тондоп узаткан экен.

5. Сарт аке токсонго таянып калган кезинде айтылуу Сары-Өзөн Чүйдөн Мүсүр деген бир жаш манап жигит акенин данкын угуп, батасы жакшы, сая кетпейт деп угуп, эмнеси болсо да эл-жер көргүчө аке менен жүз көрүшүп, бетме-бет акыл сөздөрүн угуп, алдынан өтүп, батасын алып келейин деп келип калат. Ал Сарт акенин үйүндө беймаал мейман болуп отурганда:

– Аке, Ысык-Көлдүн айланасы, аны курчап турган күнгөй-гескей тоолордун өрдөшү кенен, малга абдан жайлуу келет деп укчу элек. Айткандай эле жер-суу кенен экен, көз жоосун алган кооз экен. Көлдө байлар көп деп укчу элек, чыгаан байлардан канчасы бар? – деп сурап калат. Анда Сарт аке:

– *Балам, мен билгенден 3-4 эле бай бар: мына бизге танап-гаш жерде Тилекмат деген бар, анын жети катынынан 18 баласы бар, биринчи бай ошол, Арыктан Сарыкенин 13, коңурат Карабектин 12, желдең Карганын 11 баласы бар. Бай деп ошолорду айтабыз. Балам, чын-чынына келгенде, башы өскөн адамдан ашкан бай болбойт. Ал эми өрүш толо мал түбөлүк байлык эмес, кампа толо жыйып койгон дүнүйө байлык эмес. Мал болсо бир кыштык, кыш каарына алып, же кара жут болсо, же ат баса албас калың кар түшүп, мал тээп жей албай калса, малдан кол жууп калат. Кампа толо дүнүйө да түбөлүктүү эмес, буюрса – эсиники, буюрбаса, же орт менен, же суу менен, же ууру колдуу болуп жоголот.*

Балам, байлык жөнүндө дагы бир айтайын дегеним бар, ашык корбосоң эсиңе түйүп кой. Адам ар кандай эмеспи. Негизи эле адам пейилинен табат. Короо-короо кой, үйүр-үйүр жылкы, үй

толо дүр-дүнүйө болсо, бирок пейил тар болсо, дүйнодө мындай жарды адам болбойт. Малдын түгү жок, үрүп чыгар ити, мыё-ологон мышыгы жок, сызга отурган жарды болсо, ошого карабастан жаратылышынан пейили кенен болсо, акыйкатта мындай адам – бай адам. Балам, мал-жан күтсөң, кенен пейилди кошо күт. Кээ бир адам болот – түк күткөн сайын дагы көбөйтөм деп алектенген. Анын сар-санаасы көбөйтүүдө болуп, пейли тарып, сараң болуп калат. Сараң адамда ынак дос, жан-бирге тууган, эзилишип эришкен сөөк болбойт, жалгыздап калат. Мындан ашкан жардылык болобу – дейт.

Нускалуу сөздөрдү угуп, көңүлү ырахатка баткан манап 2-3 күн өрүү болуп, кетерине бир күн калганда, жигиттерине жетелете келген байтал бээни сойдуруп, атайы камдап келген ээртокумдуу келишкен жоргону тартуулап, бата берип коюсун өтүнөт. Ошондо Сарт аке:

– Балам, турмушка моюн тозгон – абзел иш. Толсоң – бөксөрбө, чайпалсаң – төгүлбө, узарсаң – кыскаарба, өмүрүң текке кетпесин, сөзүң сая кетпесин, Алла Таалам өмүрүң менен пейлиңе берекесин берсин, омиийин! – деп бата берген экен.

Ошентип, түнү бою Сарт акенин айткан нускалуу сөзүнө, чечилип берген батасына ыраазы болуп, Мүсүр манап элине кайтыптыр.

6. Сарт акенин табыпчылык, эмчилик касиети да болуптур. Ормон каза тапканына алты айдын жүзү болгон маалда бир күнү Балбай баатыр катуу ооруп калат. Канча табыпка салса да, оорунун мизи кайтпай, күчөгөндөн күчөй берет. Баатыр күнү-түнү тынч алалбай, денеси алып-желеп болуп, бирде эс-учуна келип, бирде эсин жоготуп, жөөлүп, келген кишилерди айрып тааный албай калган учурлары болот. Айла кеткенде Сарт акени чакыртышат. Сарт аке болсо ошол мезгилде Нарын тарапка учурашып келейин, деп, куда-сөөгүнө кеткен экен. Акеге күндөп-түндөп кабар жеткенде, ал да шашылыш аттан ат которуп минип, Талды-Суунун Желе-Карагайындагы Балбайдын айылына жете келет. Келсе, баатырдын үйүн тегеректеген эл жүрөт. Аялбуялга карабай үйгө кирсе, Балбайдын энеси, бала-бакырасы ыйлап отурушат. Сарт аке чөгөлөп отура калып, баатырдын тамырын кармайт да, бир чыны суу бергиле да, энеден бөлөгүнөр тышка чыга тургула дейт.

Сарт аке сууга дуба түшүрүп, Балбайдын башынан айлантып, энесине сууну босогого төктүрүп, чыныны босогого көмкөртүп коюп, баатырдын башын укалап көпкө отурат. Бир

оокумда Балбай тынч алып көшүлүп уктап кетет. Көрсө, акенин колунда эм боло турган каеиет бар экен. Эртеси чоң шашкеде Балбай көзүн ачып, чалап сурайт. Оор үшкүрүп, өзүнө келип, жан-жагына караса, Сарт аке отурат. Ал аны ордуна турууга уруксат бербейт. Бир топ күнү баатырдын жанында болот. Ошол арада Балбайдын ал-абалын билели деп Өмүр, Алыбек, Ыстам, Жанек баатырлар, андан соң Мураталы бий, Солтонкулу байлар келишет. Баатырдын абалы оңолгонун көрүшүп, жай отурушуп, Сарт акенин чоо-жайын сурашат.

Сарт аке Нарын тарапта болгонун, кайра тартып келе жатканда сарыбагыштарга тие өткөнүн, алар да Балбайдын катуу ооруп жатканын уккандыгын, сүйүнгөнүнөн Төрөгелди баатыр колун катуу кыса кармаганын айтып:

– Эми сак болгула, Төрөгелдинин кол салуусу бекер болбой калды. Азыртан жоонун келишине камынгыла. Кап, болбостур! Ормондун сөөгүн узатканда буурага артып жиберипсиңер, андай болбойт эле да. Ормондун кунун кууп, кирген буурадай буркулдап, сарыбагыштар бүлгүн саларын мен ошондо эле сезгем. Ата-а, сөөктү ингенге артып жөнөтүп, кылдаттык менен Ормондун оң каржилигин алып, жолдун эки айрылышына, кишиге көрсөтпөй, житире кагып койгула деп айтууга үлгүрбөй калбадымбы!

Ормон эки доордун (санжырада мусулман менен капырлар) тогошундагы хан болчу. Ошондуктан ырым кылып, анын каржилигин жол айрылышына кагып коюу керек эле. Болбоду болбоду... Элибиз бир нече ирет бүлгүнгө түшөт экен ээ, – дептир.

Айткандай, Ормондун өз кызынан айттырган (Ормондун кызы Боромбайдын уулу Өмүрзактын аялы болгон) осуяты боюнча «Төрөгелди көлдү үч айланган» деп жүрүшөт санжырада.

7. Сарт аке, атасы Доскулу, эки агасы Майлыбай, Чонбай каза болуп, атасынын уялаш бир тууганы Рыскулдун балдары Сатыбалды, Сатыгулдар менен Каркырага көчүп чыкпай, Жети-Өгүздүн оозундагы Жыдык-Көл деген жерде жайлап калышат. Ошол жылы күн жаанчыл болуп, жайлоодогу малдын соорусунан күн өтпөй, жакшы семирбей калат. Жакада да күн көп жаап, эзели чөп чыкпаган такырлар гүлдөп, аба ырайы салкын тартып тургандыктан, мал жакшы семирет.

Жай аяктап, күз башы болгон ченде, төрт түлүк мал жайлоодон тоо этегиндеги күздөөгө түшөт. Бирназар ата да эли-журту, мал-жаны менен күздөөгө келет. Күздөө мезгилинин деле мойну кыска болуп, көп өтпөй кыштоосуна келет. Согумга жылкы соёюн десе орто эттүүлүктөрү бар, чыгаан семиздери жок.

Быйыл жакадагы мал семиз болуптур. Сартбайга баргыла да, согумга деп карыз бир жылкы алып келгиле деп, жигитин жиберет. Анда Сарт аке:

– *Сиз бара бериңиз, эртең менен согум мамыңарда болот. Биз бий атаны өрүлүктөгөнү өзүбүз да бармакпыз* – дейт.

Сарт акенин көзү өткөн эки агасынын бири (Чонбай) жылкылуу бай, бири (Майлыбай) койлуу бай экен. Атасы менен бир туугандын балдары Сатыбалды менен Сатыгул да малы жетиштүү адамдар болуптур. Сарт аке эки агасы менен кенешип:

– *Бирназар ата биздин аталарыбыз менен ымаласы жакын болчу, бизди болсо өз балдарынан кем көрбөгөн адам. Бирназар ата согумга бир жылкы соймок беле. Айтканга оңой болгону менен кыш-жазды өткөрүү кыйла мезгил. Атабыз бир согум деп айттырбай, үч-төрттү демек беле. Калганын өзүбүз билели. Буюрса, быйыл малыбыздын баары семиз. Адал өлсө бир казан эт, арам өлсө ит менен куштун жеми тура. Жылкыдан тандап туруп он чактыны алып баралы. Жарыктык ата карызга дептир. Биз атага карызга мал берчү белек. Анын үстүнө согумду бай ата жалгыз союп жемек беле* – деп, агаларына кенешет. Агалары да жок дебестен макул болушат.

Эртеси он семиз бээни жетелеп, Сарт аке агалары менен бий атаныкына барышса, Бирназар үйүндө жок болот. Бүкө эне (бий атанын байбичеси) балдары Эсенаман, Нанжебес, Данияр, Баялы болуп үйдө Сартбайлар келип калышы мүмкүн деп күтүп турушкан болот.

Бүкө эне айыл аксакалдарын чакыртып бир бээ бата тилеп сойдурган экен. Ошол сойгон бээ үч жыл катар туубай калган. Терисин сыйрып ичин жарса, казысына бычак бойлобой калат. Ичи да, тышы да бипбирдей ак кар болуп чыгат. Ошондо Сарт аке:

– *Ырас болбодубу! Ниетибиз ак экен, эне. Атабыз ыраазы болсо, биз ыраазыбыз* – деп конок болуп, кечкурун үйлөрүнө кайтышат.

Эртеси Бирназар бий үйүнө келсе, аркандалуу чоочун көп жылкы турат. Үйүнө кирсе ала бакан тирелип, чыгаан семиз жылкы эти илинүү.

– Ой, байбиче, эмне болуп кетти? десе, Бүкө эне болгон ишти айтат.

– Согум карызга дединби?

– Айттым. Сиз айткандай айттым. Бирок, Сартбай болбой койду. Атасына да балдары карыз мал бермек беле, деп бизди кепке сындырып койду – деп Сарт акенин сөзүн айтат.

– Баракелде, Сартбайым! Чынында, боор эгим менен тен жаралган балдарымдан кем көрчү эмес элем. Ийги, сөз билги адам деп ушуну айтат, кенпейил, кенен адам деп ушуну айтат. Сартбайым балалык милдетинен бир кутулду, байбиче – деп ыраазылыгын айтыптыр.

Илгери Ормон хан да, Жантай хан да кези келгенде Каркыраны жайлап кетишчү экен. Күндөрдүн биринде Ормон Жантайдыкына келип мейман болуп калат. Эртеси көл башындагы мыктылар – Боромбай, Сарт аке, Мураталы бий, Тилекмат аке саламдашалы деп Ормондун үстүнө келишет. Ормон чыканагына куш жаздык койдуруп, төрдө аюу талпактын үстүндө оң жамбашына кынайып жаткан экен. Саламды сабыры суз алып, жай гана башын ийкейт. Андан сон жаңылатып дасторкон жайышат. Алдыга келген ырыскыдан ооз тийишкенден кийин келгендер Ормондун жайын сурашат. Ормон кандайдыр бир нерсе ойлонгон сыяктанып, олтургандарды кыдырата карап алып, Сарт акеге коз токтотуп:

– Ээ, Сарт, сени акылман атка кондурушуптур. Алтурсун айлакер, чечен, табып, адам оюн таба билген көрөгөч деп да айтышат. Кана, айтчы мага, эмне акылмандыгын бар? – деп кеп баштайт. Анда Сарт аке Ормонду карап, жылуу маанайда жылмайып:

– *Эч кандай деле артыкча акылмандуулук кылганым жок, ханым. Сиз уккан кеп, мен картая баштаганы, келин-кесектин эле тергегенинен улам болсо керек* – деп коет.

– Анда эмесе мен сени байкап көрөйүн. Экөөбүз табышмак табышалы. Байгеси айгыры баштаган тогуз байтал болсун, же данкы чыккан күлүк ат болсун. Тапсаң байге – сеники, таппасаң – меники. Үйдө отурган адамдар үн катпай тунжурап, Сарт акени карап калышат. Сарт аке бир азга үн катпай туруп, аз гана башын өйдө көтөрүп, мен макулмун, ханым – деп, үнүн пас чыгарат. Ормон жамбаштап жаткан калыбынан козголбой:

– Бөрү көздүү, бугу мүйүздүү, буура сандуу, бука моюндуу, куш канаттуу, балык жондуу, бото курсактуу эмне?

Олтургандардын баары ойго батып, табышмактын жообун алар да ойлонушуп, тунжурап калышат. Анын эмне экенин Сарт аке айтып жатканда эле баамдап коет. Табышмактын жообун берүү үчүн аке атайы Ормонго бурулуп:

– *Ханым, бу бир тууган бугу элин жай чилдесиндеги көк чегирткеге теңеп жаткан турбайсызбы? Көк чегирткенин көзү бөрүнүкүндөй, төбөсүндөгүсү бугу мүйүзүндөй, мойну буканыкындай чулу, учса канаты куштукундай, жону балыктыкындай,*

саны буураныкындай жоон, курсагы төөнүн ботосунукундай торсоюп турат – деп чечмелеп бергенде. Ормон:

– Ой, сен балакет экенсиз! Мен бул табышмакты далай жолу айткамын, эч кимиси чечип бере алган эмес. Мөрөй сеники. Эми сен айт, мен таап көрөйүн – деп калат. Сарт аке дагы жылуу жүз менен Ормонго бурулуп:

– *Элде жок, жерде жок, көктөңирде жок, сууда да жок, отто жок, ханда жок, биз өңдүү букарада жок. Бул эмне болот, ханым?*

Бардыгы ойлонуп калышат. Бир оокумда Ормон:

– Бу бир шумдук го? Силер бул табышмакты мурда уктунар беле? – деп олтургандарга карайт. Алар да мурда-кийин укпаган экен. Ормон эми өзүн жообун айт дегендей Сарт акеге кайрылат. Ал:

– *Ханым, бул канаттуунун сүтү. Канаттууда сүт болбойт* – дегенде, Ормон:

– Сен жок нерсени айтасың, мунун жарабайт. Сен болмуштагы нерсени айт – деп калат. Анда Сарт аке Ормон мөрөй алсын деген ниетте, мурда эле айтылып жүргөн табышмакты берет.

– Суу атасы эмне? Сөз атасы эмне? Жол атасы эмне?

Элде бул табышмак акылмандык мааниде мурда айтылып жүргөнү менен, аны Ормон уккан эмес экен. Көпкө ойлонуп таба албай, боюн бошотуп келүү үчүн тышка чыгып келип, ордуна мандаш урунуп олтуруп:

– Суу атасы ак кар, кок муз. Сөз атасы – акылман. Жол атасы – эл. Жолду эл салат – дейт. Анда Сарт аке:

– *Ханым, айткандарыңыз чындыкка жакын, бирок табышмактын так жообу эмес. Суу атасы – тынымсыз аккан булак, булак булакка кошулуп дайра болот, дарыядан – кол, деңиз пайда болот. Жол атасы – туяк. Жолду туяк салат, туяк жол арбытат. Көп малды чубатып айдаса жол болот. Сөз атасы – кулак. Уккан кулак болбосо, сөз талаага айтылмак беле? Ар нерсенин сулуулугун көз көрөт, ар сөздүн сулуулугун кулак тандайт, ханым* – деп таазим кылат. Ормон женилсе да Сарт акеге ыраазы болуп:

– Мен көлдө акылман Боромбай кудам эле деп жүрсөм, андан да акылман бар турбайбы. Байге сеники, Сартым. Мен жеңилдим – дептир. Анда Сарт аке:

– *Ханым, мен бөтөн эл, бөтөн жерде табышмак чечмелеген жокмун. Бугу менен сарыбагыш башынан эле бир атанын балдары. Мен байге албайм, ханым. Менин сурай турган башка нерсем бар* – деп калат. Ормон хан айта бер дегендей ишаарат кылат. Сарт аке сөзүн улап:

– Боордош болгон соң уйдун бөйрөгүндөй болбой, ынтымактуу бололу. Бир туугандарды бөлүп жарбайлы. Меники-сеники дебей жашаган жерибиз, ичкен суубуз бир болсун. Мага берген белегиңиз ушул болсун – дегенде, Ормон ичинен жактырбай, мага сырттан ооп келген неме акыл үйрөтөбү дегенсип, тырчып, ачуусу менен санын мыкчып отуруп, бир далайдан кийин дагы эмне дейсинер дегенсип, Боромбай кудасына көз чаптырат. Анда Боромбай да, Жантай да:

– Сөз эмес бекен! Атаганат, ушундай болсо кана! Баарыбыз биримдик болсок, бизге ким кол сала алат. Сарт аке баарыбыздын оюбуздагыны айтты го – дешет. Бирок, буга Ормон канган эмес. Ормондун өмүрү өткүчө бугу менен сарыбагыш уруусу ынтымакка келе алышкан эмес.

9. Бир эле Кылжыр атанын балдары – бугу менен сарыбагыш – үзөнгүнү чирене тең тебишип, бирине-бири баш бербей, бул жер, тигил мал меники, сеники дегенден улам чыр ырбап, бири Ысык-Көлдү, экинчиси Кемин менен Кочкорду мекендешип калганына, Ормондун амал-айла менен хан болгонуна көп болгон. Күндөрдүн биринде Ормон оолугуп, бу катын бугу кыйладан бери кепке-сөзгө келбей калды. Буларга бир сыр көрсөтөйүн, көлдү мен жердейм деген ниетте Оргочордун туу белиндеги Долоно деген кырга келип, көл айланасына көз чаптырып отурса, терebel тегиз алаканга салгандай даана көрүнөт. Чыгышы менен батышы, күнгөйү менен тескейи, дарыялар агып түшкөн өзөндөр, көлдү курчап турган тоолордогу көздүн жоосун алган токойлор, түркүн канаттуулар... Мына жер сооруусу деген! Адам суктанбай турган жер бекен! Ар бир өзөндө малга жайлуу Кара-Баткак, Чон-Жууку, Кичи-Жууку, Байтөр, айтылуу Каркыра деген төрлөрү, кышкысын кар жатпаган Ак-Терек, Тамга, Тосор, Тон, Байсоорун, Кара-Ой, Чон Сары-Ой, Чырпыкты, Тору-Айгыр деген кыштоо жерлери меники эмей кимдики? – деп кыялданып, бир жигитин Боромбайды чакырып келүүгө жөнөтүп, калган жигиттери менен Долонодо жай алып түштөнүп отурат.

Кабар тез эле Боромбайга жеткенден кийин, ал Сарт аке, Мураталы, Томо, Тилекмат, Стам, Карабек, Жанек, Шапактан Качыке ж.б. жыйып, Оргочорго Ормон келип, биздин тез келүүбүздү буйруптур, жүргүлө, болгон-койгонун бара көрөлү деп жөнөп кетишет. Түш оой Ормон жай алып отурган жерге келишип, аттарынан түшүп, кол куушуруп, салам беришсе, хан алик албай, кыр көрсөтүп, көлдөн көзүн айырбай тиктеп, табылгы

чыйбыктын учу менен жер сайып отура берет. Көрсө, көлдү, анын айланасындагы жерди мага бергиле деген ишаараты экен.

Ормон бир оокумда башын жаңсап, колун созуп, кандай жооп кайтарар экенсинер дегенсип, келгендерди карайт. Тегеректеп отурушкан көлдүктөр – «бу не жоругу болду, ичи бузук Ормондун. Кимибиз батынып жооп беребиз» деген ойдо бирин-бири карап турганда Сарт аке:

– Ханым, «Сөз келгенде сөздү айтпаса – сөздүн да атасы өлөт» деген атадан калган кеп бар. Баятан бери үн-сөзсүз отуруп жасаган ишааратыңыздан мен байкап турам. Эми уруксат берсеңиз жообун мен айтайын – деп өтүнүч кылганда хан Ормон айта бер дегендей баш ийкейт.

– Ханым, сизди биз каранын ханы деп эсептейбиз. Сизден ар качантан бир качан калыстык күтөбүз. Бул көл өрөөнүнүн асылдыгына, анда жашаган бугу уруусунун кудайга шүгүр жашоо-турмушуна сук артканыңызды койбодуңуз го? Көлдө нелер гана жок, ырасын айтканда ким болсо да суктана турган жер. Көлдө балык көп, орус сук артат, малы семиз, эли бай деп кокондук кара сарт көз артат. Ханым, бул көл – Кудайдын жери. Анын азыркы ээси бугулар. Көл өрөөндөгү күтүрөгөн көп малдын ээлери бар. Бугу элине баш-көз болгон өз кудайыз Боромбай бар. Көл өрөөнү – бугу элинин ырыскысына бүткөн жер. Бешенесине бүткөн ырыскыны жөн эле бере койбос бугулар – дегенде

– А-а, ушундай экен го!? – дегенден башка сөз айтпай, ада тынча ачуусу менен эки санын мыкчып, «катын бугу, сага элеби!» – дегендей кекенип, муштумун түйүп, этегин кагынып, кош айтышканга келбей жөнөп кетиптир.

Ормон кеткенден кийин Сарт аке:

– Ормондун муштумун түйүп кеткени – көрсөтөм силерге, эл-жер меники. Өз ыктыярыңар менен кечиктирбей оң жооп бербесеңер чаап алам дегени. Эми сак болгула! Айтты-койду дебегиле, бир коогалаң болорун болот. Кол жыйгыла. Чек арага күзөтчү койгула – дейт.

Айткандай эле кийин эки уруу ортосунда уруш болот, Ормон колго түшүп, Балбай баатыр колдуу болуп өлөт.

Эскертүү: Ормондун Балбай колуна түшүшү жөнүндө да бир нече вариантта айтылган санжыралар бар. Ал тууралуу өзүнчө сөз болор. Ормон табарсыкка найза жеп, ичине кан толуп, өтө кыйналып, бирде эс-учун жоготуп, жөөлүп жатканда анын мал болбосун билишкен эл, боору ачып, тез эле анын көз жумуусун тилеп калышат. Бирок, Ормон ажал менен кыйла кармашат. Ошондо үйүндө отурган Сарт акеге киши жиберип, Ормондун

өтө эле кыйналып жатканын, кайратына, баатырдыгына, ден-соолугуна байланыштуу жаны чыкпай жатканын айттырат.

Бул кабарды уккан соң Сарт аке:

– Ормон бир болсо күн батканда, андай болбосо жылдыз толгондо жан берет. Эгер андан өтсө, чочутуп, катуу айкырык менен: – Баатыр, элди жоо каптап кырып кирип келди! Турбайсыңбы! – дегенде, чыныгы баатыр болсо, ордунан тура калып жан берет. Төрөй албай жаткан аялды да чочутуп: «Элдин баары көчүп кетти, журтта жалгыз калдык, төрөбөйсүңбү!» – деп чочутканда төрөп коюшу ыктымал – дейт.

Сарт акенин соболун түн ортосу ченде, Ормонду чочутуп айтышат. Айткандай, көйнөк-дамбалчан тура калып, шайы жок, күп этип төшөккө кайра кулаганда жан берген дешет.

10. Жогоруда эскертпедикпи, Ормон табышмак айтууда Сарт акеге женилип калган деп. Ормон берген байгени Сарт аке албай койсо да, женилгенине ыза болуп, дагы бир кыр көрсөтүүнү ойлоп, кекенип жүргөн болот.

Кыйла мезгилден кийин Ормон бугунун атактуу кишилери-нин бири Мураталы бийге жолугуп калат. Ал:

– Сени бугу эмне эле баатыр-баатыр деп калышат? Сенин мен укпаган кандай баатырдыгын бар эле? Баатырдын баатырдай даназасы болот. Сен билинбей жүрүп эле баатыр атыгып калыпсың, же бечара бугулар сен өндүү баш көтөргөндүн баарын эле баатыр дей береби? Сен эмнеге баатырсын: аяк бошотконунабы, алакандай бугуга бий болгонунабы, жаман катын, жаш баланы башкарганынабы? – деп сурап калат. Анда Мураталы бий, бир чети тамашалап, бир чети тамаша менен Ормондун көңүлүн көтөрөйүн деп:

– Боромбай Жуукуну, Сарт аке менен Тилекмат аке Чон Кызыл-Суу менен Сүттүү-Булакты жайлап турган кезде, мен Чычкан жайлоосунда күздөп калдым. Бир күнү кечке жуук кой короого кирген маалда, көл жээгинде токойдо төө арасында бир топ адамдар жүргөнүн кабарлап калышты. Алардын ким экенин билиш үчүн жээкке барсам чоочун кишилер. Аял-буялга келбей эле алар мени качырып сала беришти. Мен желдирип ачыкка чыга бердим. Артымдан жете келгендерин камчы менен ыргыта чаап жүрүп отурдум. Бир оокумда баары аттан ажырады. Алардын аттарын чогултуп, кайра өздөрүнө жетелетип, жөө айдап жүрүп отуруп Тосордон өткөрүп жибердим. Кош айтышарда сурасам, алар Ормондун жигиттери экенин айтышты. Мен ал жигиттердин чөп желке экенин, Ормондун жигиттери ушундай болсо, анын жигиттерин мен уруп да койбосумду ханына

айта баруусун салам дуба кылып кайра бастыра бердим. Мына ошондон бери мени эл баатыр дешет – деп жооп берет.

Бул тамаша кепти Мураталы Балбайга, Жанекке, Өмүргө айтса, Ормон өзүнүн Төрөгелди баатырына айтып, Мураталыны айыпка жыкмак болот. Бир нече күндөн кийин Ормон менен Төрөгелди өздөрүнүн Саза деген жигитин Мураталыга жиберет. Ал дөөгүрсүп, аттан түшпөй туруп:

– Эй, Мураталы мени Төрөгелди баатыр жиберди. Ханга сенин тилин тийиптир. Бир аптанын ичинде 9 күлүк баш болгон жүз жылкы айдап келип алдыма түшсүн. Болбосо иттин тиши өтпөгөн эшектин чыбыгын жедирем, андан соң айткан тилин ушул деп, тилин кесем, акырында кыйла кыйноодон кийин башын кесем да, канжыгага байланып кетем – деди деген сөздү айтып, Саза аттын башын бура тартып бастырып кетет.

Ошентип иш чатагына айланат. Ормон менен Төрөгелди жасайм дегенин жасайт дешип, Мойт аке, Сарт аке, Боромбайлар айып дооматына макул болушса, Мураталы, Балбай, Жанек баатырлар көнбөй коюшат. Акыры, чатак чыкпасын, эл бөөдө бүлүнбөсүн деп, Сарт акенин кенешине макул болушуп, Ормон менен Төрөгелдинин айткандарын камдап, алардын алдына барышат.

Ормондун улуу байбичесинин үйүндө меймандык сый аяктаганда, Сарт аке:

– *Ханым, эл болгон соң арасында бирди-жарым тентеги, шогу чыкпай койбойт тура. «Жакшы – эл каратат, жаман – жер каратат», «Эр жигиттин ичине ээр-токумдуу ат батат, аял ичине карабашыл эр батат». «Ал эми хан ичине карамагындагы калайык-калк, анын бак-таалайы, азап-тозогу бүт батат» деген кеп бар эмеспи. Өткөндө Мураталы агаң бир аз чоғолдук кылып коюптур. Канткен менен да бир атанын балдары эмессиңерби, агаңды кечирип кой, ханым. Бир осолго теңелип, элге бүлүк түшпөсүн. Бүлүк түшсө элдин каны агат, балачаканын көз жашы төгүлөт. Ага барбайлы, ханым. Түбөлүк артыңызда «айкөл эле, кенен эле» деген асыл кеп калсын. Эми ооматыңыз келип турганда, даражаңыз дагы көтөрүлсүн – деп бата кылганда, Ормон ыраазы болуп, Сарт акенин жылуу сөзүнө муюп:*

– Болду, Сарт баатыр, кечтим – дептир.

Бирок, ошондой болсо да, колдун кири жууса кетет, көңүлдүн кири онойлук менен кетпейт дегендей, Ормондун дале киртийип калганын Сарт аке байкап калат. Ошондон улам кийин Мураталынын өзүн да жиберешкен экен.

САРТ АКЕ ЖӨНҮНДӨ Э

Сарт аке жөнүндөгү элдик санжыраларда анын Ысык-Көл өрөөнүндөгү билермандар, кадырмандар менен дайыма бирге болгондугу жөнүндө көп айтылат. Ошондой болсо да, Сарт аке, Мойт аке менен (өз аты Мойнок) ажырагыс ынак болгон дешет. Мойт аке Сарт акеден бир топ улуу экендигине карабай (болжол менен 45 жаш улуу болгон дейт), өмүрүнүн акырына чейин уялаш бир туугандай ынак жашашкан. Алар бири-биринин кулк-мүнөзүн, Кудай берген касиеттерин, өнөрлөрүн абдан жакшы билишкен. Ошондон улам көл билермандары, Каркыра жайлоосунда сейил куруп отурушканда Сарт акенин кандай адам экенин мүнөздөп берүүсүн Мойт акеден өтүнүп калышат.

Мойт аке ойлонуп отуруп, бир оокумдан кийин:

– Болуптур, кадырмандарым, Кудай сүйүп жараткан ал адамды мактап-жактап, кооздоп сөз кошуп, көкөлөтүп айтууга, атайы кадыр-баркын көтөрүү үчүн жасап-түзөп айтууга болбойт. Ал жөнүндө болгонун болгондой айтуу керек.

Мен Сартбайды, менден кичүү болгондуктан, башында Сарт баатырым деп эркелетчү элем. Ал мени Мойт аке дечү. Кийин эл кадырлап, экөөбүзгө «аке» деген даража ыйгаргандан тарта мен да эл даражасы боюнча Сарт аке деп айтып калдым. Ал да мени Мойт аке дейт.

Мен билгенден ал – эл акылманы деген улуу наамга татыктуу жана андай ардактоону көтөрө билген адам. Тунук акыл, ченсиз улуу сөз сейрек гана адамдарда болот, ошолордун бири – Сарт аке. Анын акылы жетпеген нерсени мен көрө да, туя да албадым. Анын акылынан куюлушуп чыккан сөздөрүнө ынанбаган, муюбаган адамдарды да кездештирбедим. Ал өз ишин, Алла берген касиетин, дөөлөтүн жакшы билген жана бардык атак-даңкын сыпайкерчилик менен көтөрө билген, жан адамга өйдөсүнбөгөн, ою да, пейили да кенен, баарыбызга тең адам.

Сарт акенин коңүлү, ою Ыйык-Көлүбүздүн (Ысык-Көлдүн байыркы аты) суусундай таза, кыял-жоругу да наристедей таза, мүнөзү, жүрүм-туруму өтө токтоо, эч качан ачууга алдырбаган аруу адам экендигин баарыңар эле көрүп-билип жүрөсүңөр. Адамга жагымдуу жылуу сөздөрдү дайыма жүрөгүнөн адил чыгарып айткан айкөл жан экендигин да өзүңөр билесиңер.

Сарт акенин өзгөчө бир касиети жалпы элге керектүү, ар бир зээндүү адамдын биле жүрүүсүнө зарыл акыл-насааттын кенчи экендигинде. Ал чечмелеп, маани-маңызын түшүндүрүп бере албаган сөздү уктуңарбы? Мен уга алган жокмун. Ал кайгыдан бөксөргөн, азап-тозоктун айынан жанынан кечкен адамды да баарлашып олтуруп көңүлүн көтөрүп, жанын сергитип, жашоого бел байлатып коет. Анын сөздөрүндө мээрим бар, адамга кубат-дем берүүчү касиет бар. Мындай сөз дөөлөтү бар адам – сейрек жаралуучу адам. Ошондуктан аны эл-журт кадырлап, баскан-турган жерлерине намаз окуп жүрүшпөйбү.

Сарт аке мен билгенден душманы, кас санашкандары жок адам. Ошондон улам мен бир сапар: «Сарт аке, сенин душманың барбы?» – деп сурап калсам, ал: «Бар, мен өтө жек көргөн душманым бар. Ачкөз, эки жүздүү, көшөкөр, карөзгөй, калпычы, ууру-кески, бирөөгө бейкүнөө жалаа жапкандар – менин душмандарым» – деп айтканы эсимде.

Сарт аке элдин ырыскысына шерик адам. Ал эл башына кыйынчылык түшкөндө да жол тапкан адам, не дегенде, дагы кайталап айтайын, айтор, анын айтып берчүсү барбы, билбейм. Деги анын өткүр курал-жабдыгы – акылы менен шайкеш келген таасын, курч, таамай сөздөрү. Ушул куралдары менен ал Көк Теңир тартуулаган милдетин аткарды. Сарт акенин ушул куралдары элге арка-бел жана эл үчүн табылгыс гүлазык болсо, душманга атылган ок эле.

Ак ишти эл кадырлайт, сыйлайт. Сарт аке дайыма ак жолдо, ак иште жүргөн адам. Бул Сарт акенин улуу бактысы. Сарт аке элди-жерди душмандан сактап калууга жана эл ичинде ынтымакты орнотууга ченемсиз салым кошкон адам. Анын акылында, сөздөрүндө бир сыйкыр бар: ал бейадеп адамдарды да сөз күчү менен кыңк эттирбей жөнгө келтирип коет.

Сарт аке купуя сырын эч кимге билгизбеген, жараткан берген бак-дөөлөттү да, мээнетти да солк этпей, эч туюнтпай, тобо кылып бирдей көтөргөн адам. Турмуштун катаалдыгын жана кубанычын жүрөгүнө из салдырбай, дайыма оор басырыктуу калыбын өзгөртпөй жашаган адам.

Көп эле сөз устатын көрдүм. Бирок, Сарт акедей устат чанда чыгар, анткени анын ар бир сөзү ташка тамга баскандай кулакта да, бүт дилде күнү бүгүнкүдөй сакталып кала берчү. Дагы деле кайталай бергим келет: мээримдүү коңур үнү жумшак угулуп, жан эриткен сөздөрү менен ширелишип турганда, түнү бою уга эле бергиң келет. Атаганат, анын айдын нурун, күндүн илебин жууруп кошкондой ширин, таамай, таасирдүү

сөздөрүн Алла Таала кийинки тукумдарга да ооштуруп коер бекен. Кыскартып айтканда, Сарт аке журт акылманы, аркабели эмеспи. Менимче, кол өрөөнүндөгү эл аны ушундай аташат, баалашат.

Сөздүн акырында Сарт аке жөнүндө эскерүүлөрдү окурманга сунуштап жатып, өзгөчө белгилеп айта кетчү сөз бар: анын арбагы козголуп, өзүнүн мээrimi түшкөн айрым тукумдарына дес берип турат окшойт. Ошол дес берген тукумдары – Үмөтов Молдобек, Жумадылов Кабылбек, Айтманбетов Дайырбек. Булар Жети-Өгүз районундагы Боз-Бешик айылдарынын тургундары. Бул адамдар Сарт акенин бронзадан айкелин тургузууга жана мааракесин өткөрүүгө демилгечи болуп, Ысык-Көлдөгү бүт дөөлөстөрдү кыдырып, аларды ынтымакка чакырып, чоң ишти өтөштү. Ал гана эмес, Сарт аке жөнүндө санжыраларды жыйнап, өзүнчө китеп чыгарууда бул адамдар менин да сезимимди козгоп, дем берди. Мен бул адамдардын узун өмүрүн Кудайдан тилейм: бар болгула, айланайындар! Силерди Сарт акенин руху колдосун!

Сарт акенин айкелин тургузууга чоң суммадагы каражат кошуп, материалдык зор салым кошкон Мелис Давлетов болду. Көлдүк дөөлөстөр бул адамга да чын дилден батасын беришти.

Мелис иним, элдин батасы тийип, узак өмүр сүр!

*Тун районунун Талды-суу айылынын тургуну
Кулумбай уулу Молдокматтын эскерүүсү*

СЯРТ АКЕ САНАТ СӨЗДҮН КАЗЫНАСЫ

Сарт аке санат сөздүн казынасы,
Өркөнү өскөн элдин табылгасы.
Кайрымдуу, калыс жүрүп кайран адам
Дүйнөдөн өткөн экен келип жашы.

Батасы Сарт акенин ката кетпейт.
Батакөй бул адамга адам жетпейт.
Баалайбыз Сарт акени кадырлайбыз.
Көралбас бузукулар эмне дешпейт.

Батасын Сарт акенин айтып көрсөк,
Сөзүндө терең маани, өзүнчө өрнөк.
Мына ошол берген бата маанисине
Калайык кандай болот көңүл бөлсөк.

«Узарсан – кыскарбагын», уул балам,
Кудайдан үмүт үзбө берер саган.
«Көбөйсөн – азайбагын», тобо кылгын,
Турмушта түйшүк тартып жашайт адам.

«Чайпалсан – төгүлбөгүн», өтөт турмуш,
Жер айдап, эгин эгип, дубал тургуз.
Жанынды аяп жашап, жан согалап,
Турмушка тебеленбей моюн сунгуз.

Жашоондо, «толсон, жигит, бөксөрбөгүн»,
Өмүрдү бекер бошко өткөрбөгүн,
Санжыра сөздөн угуп жүрбөйбүзбү,
Жакшынын жашап өмүр өткөргөнүн.

Батакөй Сарт акедей бабалардын,
Элден болгон акылдуу абалардын,
Балдарга биз да берип жүрөлүчү
Булардын берип кеткен баталарын.

Сарт аке жарды-жалчы, кембагалды
Коргоптур бирдей көрүп бүт адамды,
Кезиккен сенден улуу кишилерге,
Билсең да, билбесең да айт саламды.

Акелик наам ыйгарып эл-журт калкым,
Бугу эли Сарт акенин баалайт баркын.
Бал сөзү ташты алтынга айландырган,
Сарт акедей акылдуу адамды айткын.

Барыптыр Мураталы бата сурап,
Сарт аке жашты жашап калган убак.
Отурган Сарт акеге басып барып,
Саламын айтып Мукең колун сунат.

Сарт аке бата сурап сизге келдим,
Мен инин бир жакшылап бата бергин.
– «Ооруп айыккан баш берсин,
Өлүп көбөйгөн мал берсин» –
Дегенде көөнү калып ушул кептен,
Берейин деген атын бербей кеткен.

Мураталы чакырса барбай коет,
Баягы таарынган сөз чыкпайт эстен.
Калыстап айткылачы сөздү ачык,
Бер деди, бата берди неси жазык.

Батасы келип Сарттын Мураталы
Ооруган, малы өлгөн ылан басып.
Өзү айыгып, малы кайра өскөн экен,
Көбөйүп мурдагыдан ашып-ташып.

Мойт аке, Сарт акеге барыңызчы,
Эритип жакшы кептен салыңызчы.
Чакыртсак келбей жатат таарынган го,
Мойт аке, бир айласын табыңызчы?

Кечинде урушканга эртен менен
Кек тутпайт, учурашат адам деген.
Жарыктык, болбос ишке көп таарынбай,
Кечиргин пейлиңизди салып кенен.

Урушкан кек санабайт, салам берет –
Деп айтып Сарт акени алып келет.
Айтылган санат сөздөр ошол топто,
жакшыдан урпактарга калган белек.

Узун не, кыска эмне, айтыңызчы?
Эзелтен келе жаткан салтыбызды –
Дегенде жооп кылып Сарт айтыптыр:
Бузбайлы малга алданып наркыбызды.

Угуп тур, мен айтайын, сөздү талдап,
Узун деп убадалуу адамды айтат.
Кыска бул, убадасыз сөзгө турбайт,
Ким эле Мураталы айтчы байкап?

Бул сөзгө Мураталы жыгылыптыр,
Экөө болду бир атты берген былтыр.
Жетелеп берген атты алып кетти,
Башына нокто салып, тагып чылбыр.

Топтогу жакшылардын айткан сөзү,
Турмушка туура келип турат жөнү.
Акылман сөздүн ээси Сарт акеге,
Жакындап келип калган жаштын төрү.

Кыргыздар, касиет бар тегибизде,
Бабалар болуп өткөн элибизде.
Чыгаргын баба жолун жолдоочулар,
Жакшылык жышаан болуп эми бизге!

*Жети-Өгүз районунун Боз-Бешик айылынын тургуну
Шерматов Муктардын эскерүүсү:*

КАРА КЫЛДЫ КАК ЖАРГАН САРТ АКЕ

Сүттүү-Булак, Кызыл-Суу – кенен өрдөш,
Малын жайып жердешкен элим төөлөс.
Кара кылды как жарган Сарт акенин,
Өзү өлсө да нускалуу сөзү өлбөс.

Бирдей бөлүп журтуна аштык, унун
Кыштоон эле Боз-Бешик, Кара-Булун,
Көл жээгинде күтүрөп төрт түлүгү,
Ак чийлерден көрүнбөй жылкы, кулун.

Уул-кыздар аркада калды бекен,
Көздөрүнөн ачуу жаш тамды бекен?
Нарындагы Сарт аке бейитине
Куран окуп бир төөлөс барды бекен?

Элиме сиздей болгон калыс керек
Бүгүн кыргыз өзүнчө арыш керет,
Акелердин бардыгын эскеришти,
Ага-инилер бизге да намыс керек.
Атка минер билерман төөлөстөрүм,
Атабыздын бейитин табыш керек.

САРТ АКЕНИН УЛУУ СӨЗДӨРҮ

Улуу сөздөр урпактарга эм экен,
Акыл, таалим алтын менен тең экен.
Азыр өзүн канча чыгаан болсоң да,
Баба алдында бүтпөйт сенин бересен.

Абалтадан акылмандын аты өлбөйт,
Арамдарды калк кадырлап көтөрбөйт.
Алла Таалам жерди ойлогон себептүү,
Асманынан ак жамгыры нөшөрлөйт.

Акылманды артык кылган Кудайым,
Эстүү сөздүн эли көрөт убайын.
Кыяматтап кызыр чалган кишилер,
Көтөрүлбөй жашап өткөн мунайым.

Ойго бышкан асылдардын баштары,
Таазим кылган, урматтаган жаш-кары,
Дениз болгон, мухит болгон чынында,
Сезиминин тунук туруп асманы.

Канча өтпөгөн пайгамбарлар, ыйыктар,
Кан төгүлгөн катаал мезгил, ыдыктар.
Баарын, баарын эскербесек бул күндө,
Кечээки күн кейип бизди кыйыктаар.

Ырас, бүгүн билимдүүбүз, бийикпиз,
Билим үчүн бышыппыз да, күйүппүз.
Канча бакыт кармалса да башында
Өмүр түбү өтпөйт тура күйүтсүз.

Улуулардан уланышат нускалар,
Кайда илгерки кара сөзгө усталар?
Кадыры өтүп калк ичинде айтылып,
Карангыга кайткыс сапар учту алар.

Арт жактарда канча заман калды да,
Эч ким билбейт канча заман алдыда.
Марттык кылып жан жараткан кудурет,
Кайтып алат бечараны, ханды да.

Бизге чейин канчалардын көзү өткөн,
Кутулбайбыз биз да ошол кезектен.
Акылдуудан арт жагында сөз калат,
Ардактайбыз ошол гана себептен.

Жер жаратып, жер кымтыды эченди,
Тандабады олуяны, бечелди.
Өзүн алып, сөзүн тирүү койду да,
Таңдайынан чаң чыгарган чеченди.

Жазсамбы деп даабай жүрдүм далайга,
Сезим мени селт эттирип: – «абайла».
Айтаар сөздү айта албасаң бул күндө
Абийрине, атагына жарайбы, аа!

Кат билбеген акылмандар кечөөгү,
Калк ишине кайрат-күчүн төшөдү.
Бул жалгандан адам эмес асманда,
Анык тура күйгөн жылдыз өчөөрү.

Ар замандын өз-өзүнчө үнү бар,
Ичээр суу су, көрө турган күнү бар.
Жаратканын жашоо-тирлик берген соң,
Жан бүткөндүн аркалаган жүгү бар.

Өчтү далай акылмандын кептери,
Бири жетсе, бири бизге жетпеди.
Кечөө күнкү тап күрөшү доорунда,
Бай аттуунун баарын түгөл жектеди.

Кыйгач карап кынырылбай өткөнгө,
Кээси үйрөндү эскилерди сөккөнгө.
Шыкак болуп шымаланып кириштик,
Маашырланып мартабабыз чөккөнгө.

Чочуладык ата-текти аташтан,
Бий тукумун бийик жарга маташкан.
Башыбыздан өттү далай мезгилдер,
Түйүндөрү түйдөктөлүп чаташкан.

Эч айтылбай аттуу-баштуу адамдар,
Кепке алышты кээ бир чабал жамандар.
Өйдө-ылдыйы, оң-солубу, айтору,
Оош-кыйыш өтөт тура замандар.

Сарт аке да акелердин бири экен,
Айлакер да, анык тапкыч ири экен.
Арт жагында сөз калтырган адамдар
Соолбостон, сөөлөтү артык тирүү экен.

Сарт акенин түп насили теледен,
Андан бери өттү мезгил не деген.
Атомдордун заманына жеттик да,
Ата-баба кармап жүргөн жебеден.

Төөлөс тура – алтай, кыргыз уругу,
Кенен тура кара жердин булуну.
Кыргыз кайда сүрүлбөгөн, барбаган,
Кимге айтасын ичиндеги мунунду.

Төөлөс уулу болгон экен Толуман,
Толумандын иши чыгып онунан.
Тогуз уул, бир кыз тапкан турбайбы,
Тукум өнүп ошолордун онунан.

Жалгыз кызын хан Шырдакбек алыптыр,
Өмүрүнүн кызыгына каныптыр.
Аялдардын аты-жөнү билинбей,
Боз жоргосу эл эсинде калыптыр.

Тогуз уулу аттары уйкаш: Хан Мурат,
Урумкашка, Малакашка, Баймурат,
Чулумкашка, Барат менен Эшмурат,

А Толуман Чулумкашка баласын,
Аралатып далай жердин калаасын.
Алсеитке жөнөтүптүр жашыруун,
Санга бөлүп, бирок ичте санаасын.

Бирге өстүрүп Жамангулга, Бапага,
Эч кактырбай башка бала-чакага.
Үйлөндүрүп Чокту төрө кызына,
Бул атасы болгон тирек, асаба.

Төрө кызы Токтокан дейт ысымы,
Ага өтпөгөн куу турмуштун кысымы.
Ал төрөгөн: Кармыш, Булбул, Зумбулду,
Абышканын түзүк чыгып бычымы.

А Зумбулдан жалгыз уулу Мендеке,
Мендекеден Жаныш, Кудаш, Барактар.
Кудашынан Жолуке да, Байболот,
Бир-бирине арка-жөлөк, канаттар.

Байболоттун да бир уулу – Доскулу,
Доскулудан Чонбай, Сартбай, Майлыбай.
Сартбайыбыз – ал кадимки Сарт аке,
Арасынан артып түшкөн айныбай.

Төрөлүптүр Сартпай Нарын тарапта,
Көчкөн кыргыз, көчүп жүргөн адат да.
Ай туяктуу жылкы деген жаныбар,
Көөнөрбөгөн, көрүнбөгөн канат да.

Бала кезде көл башында болушкан,
Чалкыган жер, чардап, тандап конушкан.
Бирок кыргыз чет жакадан баары бир,
Эли-жерин эч кынтыксыз корушкан.

Бирок, бирок, тең туугандар чабышкан,
Бири-бирине жоктон кыйкым табышкан.
Бир ата уулу – бугу менен сарыбагыш,
Кан тогушүп, сөөк өч болуп калышкан.

Журт башында башчылардын кылыгын,
Калайык-калк кайдан билет былыгын.
Карсылдашып кан төгүлгөн учурлар,
Кыргыз санын кыркып жаткан тымызын.

Бирин актап, да бир жагын жактабайм,
Бирин пастап, да бир жагын данктабайм.
Эрегишсе эки тууган – эссиздик,
Кан төгүүнү кандай болсо мактабайм.

Ынтымакта жетмек экен жер элге,
Ырк кеткени эн бир жаман жөрөлгө.
Басташкандын түбү барып такалат,
Тыптынч жаткан калк кабылып эрөөлгө.

Дал ушундай кыйын кезен убакта,
Калк башына кайгы түшүп турат да,
Журт арасын жуурултушуп коюуга,
Акыл гана алып келет муратка.

Кутулууга кутургандай азаптан,
Арга издешкен коншу турган казактан.
Жолун тапкан Сарт, Тилекмат акелер,
Кан төгүлүп кайталанчу касаптан.

Сарт акенин айткандары нуска экен,
Узун эмес, таамай экен, кыска экен.
Калк ичинде калыстыгын айтарга,
Ченеми жок чечен экен, уста экен.

Аттин, чиркин! Кат билбеген себептүү,
Канча сөзү кошо кетти керектүү.
Жыйып-терип калкка берүү эн чоң парз,
Журтка сиңип калган сөзүн даректүү.

Мен жазбаймын жоктон барды жобурап,
Аке дайнын Акеш жазды жол улап.
Бир азыраак эпизодун жай гана,
Айтып койдум анча-мынча кобурап.

Сартбай дайны бала кезде билинген,
Зиректиги журт эсине илинген.
Он үчүндө айып тартаар агасын,
Алып чыккан акаараттуу иримден.

Бала Сартбай он үч жашка келгенде,
Али дайны билине элек эл-жерге.
Каза болду Минбай деген агасы,
Укуругун ажал салбайт кимдерге.

Доскулудан Чоңбай, Минбай, Сарт тура,
Өз жесирин баш байлатуу шарт тура.
Өлгөн өлүп, артта калган жесирге,
Бу да өзүнчө андан ашкан дарт тура.

Чоңбай улуу, Минбай анын иниси,
Сартбай бала эки аганын кенжеси.
А Минбайдан калган эки жесирди,
Түшүнүктүү төркүнүнө бербеси.

Улуу жесир кепке тартты токолду,
Өлгөн өлдү, эми өлгөндүн жок орду.
Акебизге башыбызды байлашат,
Сезип турам түбү бир иш болорду.

Акем деле акыл-эси чамалуу,
А женебиз чатак киши, жалаалуу.
Батып кетиш оной-олтоң иш эмес,
Экөөбүздөй жесирлерге, балалуу.

Эрте-кечпи ортобузда чыр чыгат,
Жене бизге жеме оодарат, кырсыгат.
Жаш болсо да баарыбызга каралап,
Жанагы уул акыл-эстүү тың чыгат.

Башыбызды дал ошого байлайлы,
Экөөбүз тең убададан тайбайлы.
– Ага турса, ини алган салт кайда – деп,
Акебизди кокус шайтан сайбайбы?..

– Ага секет, эч кабатыр болбогун,
Андан көрө арты жагын ойлогун.
Молдо келип нике кыйса иш бүттү,
Ким чыгарат шарияттын ойронун.

Токолу да акыл сөзгө уюду,
Жаш баланы кандай болот муятуу.
Ар кимиңе мүшкүл салып турат да,
Ач өлүмдүн албуут бороон, куюну.

– Бала болот, байкайт, баарын түшүнөт,
Эртен эле жигит болот күч үрөп.
Башыбызга бакыт конуп бейкапар,
Бала-чака, мал-баш осот күтүрөп.

Ылдамдайлы, кечиктирбей бүгүндөн,
Ыраак болсун бизди самап жүгүргөн.
Кичинекей кайнибизден башкадан,
Минбай көзү жумулган сон түңүлгөм.

Экөө ошентип чакыртышты молдону,
Ал деле бир пенде эмеспи колдогу.
Нике кыйып эки аялды балага,
Түн жамынып кайтып кетти олжолуу.

Сөз катылып кетчү эле мындайда,
Жебеленип жеткен экен Чоңбайга.
– Мен турганда бели чыкпай бешиктен,
Бир сыр кылам унутулгус Сартбайга.

Эч кабарсыз Сартбай кетип бараткан,
Добуш чыгат Чоңбай үйү тараптан:
– Жашабагыр, эки катын алгыдай,
Кубатыңды Кудай кантип жараткан? -

Деди дагы жыгач жонгон ийдини,
Сартбайга урду тийбедиби, тийдиби,
Мурун учун кесип алып түшүптүр,
Чоңбай ага күйгөн жокпу, күйдүбү?..

Сартбай келсе бети-башы канжалап,
Билип жеңе жаны кейип каржалат.
– Кокуй – деди – мурун учу канакей,
Ырыскыбыз куураган бейм кур жалак.

Кескен жерден жеңе таап дал учун,
Жабыштырат жаап кытай дарысын.
Бий муну угуп жазалоого Чоңбайды,
Көрсөткүсү келет адил-калысын.

Ал чакыртып Сартбайды да, Чоңбайды,
Тогуз айып салат тиге чоң кайгы.
Он үчтөгү бала токтоо кеп салат,
Ким көрүштүр калыстыкты мындайды.

– Бийим, билдик түз экенин көзүңдүн,
Өөнү болсо кечиресиз сөзүмдүн.
Кимди айыптап жатасыз сиз, мурунду
Кестирген да, кескен дагы өзүммүн –

Дептир дагы өзү басып чатакты,
Өзү тапкан даназаны, атакты.
Жигит болуп Сартбай аты калды да,
Эл ичине «аке» болду атактуу.

Сарт акени кадырлашкан жаш-кары,
Сылык-сыпаа, үлгү болчу басканы.
А кишиге сөз сүйлөөдөн көрөкчө,
Артыгыраак экен угуу башканы.

Уюп угуп башкалардын акылын,
Өз ичинен талдап көрүп жашыруун,
«Балдар, муну кандай кылсак кантет?» – деп,
Көрөгөчтүк кылуучу экен акырын.

Сартбай, Сартбай, алгандары женелер,
Баары баш-көз балдарына эгедер.
Кыз алса да оюнда жок экөөнүн,
Кызыгына батып алган немелер.

Ойлорунда болсо керек болжолу,
Кыз болжошот бугулардын чоңдору.
Сартбай бирок, бай сулууга көз артпай,
Көтөрүнүп бирине да болбоду.

Өзү көрүп жоон-жолпу бир кызды,
Көңүл кушун дал ушуга тургузду.
Сарт акебиз алжып калган экен да,
Алып албай айдай сулуу нур кызды.

«Ээ, жигиттер, байлык колдун кири го,
Сулуу деле көп аялдын бири го.
Тукум тууп бергендери чынында,
Ортозаар болгон менен ири го.

Томаяк кыз беш уул, эки кыз табат,
Эрте учурат бирин ажал кысталак.
Бирөө тартат дал өзүмдү бечара,
Ал да өмүрү болот өтө кыскараак.

Калган үчөө болот элдин ортосу,
Таман акы, мандай терден олжосу.
Кенен тасмал, өсүп-өнөт тукумдар,
Өз алдынча кызыр болуп жолдошу».

Кызга үйлөнөт, ал төрөптүр беш бала,
Ырас чыгат олуялык иш гана,
Таң каласын табышмактуу нерсеге,
Эч айныбай чыккандыгын эске ала.

Селкинчектен учуп өлөт наристе,
Экинчиси аралашып жаңы ишке,
Келатканда көз тийиптир айткандай,
Анын сырын бизге кайда билишке.

Жети-Өгүздүн Ак-Дөбөдө үч уулдан,
Укум-тукум тарагандар ушундан.
Төөлөстөрдөн дөөлөттүүлөр көп чыкты,
Уясынан улан-кызын учурган.

Санжыраны ырга айлантып тереңдеп,
Женил-желпи карагым жок белендеп.
Бул китептен окуп-билип алгыла,
Кайталабайм турган үчүн кенен кеп.

Жаштарга үлгү акылдуулар санаты,
Улуу сөздөр – урпактардын канаты.
Кыйындарын кыяматтап сыйлаган,
Кыргыздардын кымбат туткан адаты.

Арзан эмес «акыл ээси» аталмак,
Анын тузун тапкан гана тата алмак.
Сыйлагыла улуулардын арбагын,
Башта бакыт турса дагы катарлап.

САРТ АКЕНИН НАКЫЛ-НАСААТ СӨЗДӨРҮ

Жакшы атка конуу – асылдык. Ага жетүү кыйын, аны колдон чыгарып коюу арзан. Колдон чыккан – жоголгон нерсе. Жоктун орду толбойт; толсо да мурдагыдай болбойт.

Адептүүлүктү сактаган адам өз мүдөөсүнө да, муратка да жетет. Адамды көркүнө чыгарган касиет – адептүүлүк. Адептүүлүк бардык жерде сакталганы абзел; эл арасында отурганда жосунду сактоо, сый-урматта меймангерчиликтин сыпатын күтүү, саламдашуудагы кичи пейилдик, мээримдүүлүк, зарыл шартта адамдын ажатын ачып, мүдөөсүнө чыгуу, бейкүнөө адамдын шагын сындырбоо, адамдар менен алакалашуудагы ыйбаалуулук.

«Жердин көркү – жашыл токой» деген кеп бар. Бул дагы туура. Чындыгына келгенде, жердин көркү – адам, бул ааламдын көркү – адам. Адамдан артык эч нерсе ааламды көркүнө чыгара албайт. Күтүрөтүп мал багып, жайлоонун көркүн чыгарган – адам. Туюктан жол таап, моюнга түшкөн мүшкүлдүн амал-айласын тапкан – адам. Жер жүзүндөгү макулукту, айбанатты көндүргөн – адам. Жакшылыкты жасаган да, жамандыкты жасаган да – адам. Бирок жакшылык менен жамандык эки бөлөк адамдын колунан келет.

Асылдык – бул да улуулук, ыйыктык. Эр жигиттин асылдыгы көтөрүмдүүлүгүндө. Орунсуз сөзгө эрегишпей, аны тымызын ичке батырып, ыргатпай коюу – асылдык. Бул да – акылдуулуктун белгиси. Адамдын бардык жакшы сапатынын булагы – акыл.

Сөз кадыры – ишенимдүү так сүйлөө. «Суунун башын булгаба аягы ылай болот», – деп бир жыйында Мойт акенин элге кайрылган суроосуна жооп берген экен Сарт аке.

Урмат – улуу сый-сыяпат. Адамга жасаган бардык мамилең таза, ыйык мээримден болсо, акырындап отуруп сен ошонун үзүрүн көрөсүң. «Жакшылык айланып кайра келет» деген ошол. Урмат, сый-сыяпат мына ушундан келип чыгат. Урмат эки тараптуу: сенден да, андан да болууга тийиш.

Урмат-сыйда эмне тартуу кылынса, мейли түркүн тамак-аш, арзан-кымбат буюм, чоң-кичине мал – эч качан бирин барктуусунтуп, бойго жакын кабыл алып, биринен четиркеп, четке какпа, анткени колдон келген урмат-сый учурунда баары-

нын баркы бирдей болот. Эгерде урмат-сыйда тартууланган нерсеге ылгоо жүргүзүлсө, анда тегиндин чоо-жайына, керт баштын баркына шек кетет жана нысаптын дарегине, наркына доо кетет, зил кетет, көлөкө каптайт да, алкыңа алдырган болосуң. Ошентип, адам урматтын ыйык, улуу баркын билгени ото абзел. Адам урмат-сыйга жетүүнүн жолдорунун жарык нурунан кубат алып азыктанганы абзел. Мындай адам терс адаттан оолак болот. Кудай жолунан тайбайт.

Эгиз болуу – Алла Тааланын насиленин. Адам баласы өмүрүндө эки жолу эгиз болот; бир ата-энеден жаралып, бир үй-бүлөдө өнүп-өскөндөр – биринчи эгиз; адам бойго жеткенде, үй тигет. Үй тигүү деген сөз – үйлөнүү деген сөз. Кыз бала да, эркек бала да бойго жеткенде, буюрганы менен баш кошот. Бул – экинчи эгиз. Биринчи эгиздердин ынтымагы үйлөнгөнгө чейин ынак болот. Үйлөнгөн соң абийир болсо, акыл болсо, ата-баба салты сакталса, ынтымак улана берет. Үйлөнгөн соң меники, сеники деген сөз көбөйсө, ушак-айыңга кулак төшөп, ортодон муздак жел жүргөнгө жол берилсе, ынтымак бузулат.

Адам баласы экинчи эгизи менен (эрди-катын) бүт өмүрүн бирге өткөрөт: жамандык менен жакшылыкты бирге тартат; бул экөөнөн күйүмдүү эгиз болбойт. Адам эгиз жолун бийик тутса, Алла Тааланын эркинен чыкпаса, эгиздер ажырашпайт. Ошондон улам элде: «Колуңда жүрүп билинбейт, камчыдан ашкан курал жок; койнуңда жатып билинбейт, катындан ашкан тууган жок» – деген макал сөз калган. Мына ушундай эгиз мааниси, – дептир Сарт аке.

Каалоо-тилек – ар бир адамда болот. Муктаждыгы жок, эч нерсени каалабаган, үмүтү, тилеги болбогон адам баласы болбойт. Кем акыл, билимсиз түркөй адамдар каалоо-тилекти керт башына, бала-чакасына, жакын урук-туугандарына ыроолойт. Ал эми акылдуу адамдар, жамандык менен жакшылыкты терең ажырата билген даанышман, чыныгы калыс адамдар Алла Таала алдында адилеттик үчүн оболу тилекти жалпыга тилейт, бүтүндөй калайык-калкка ынтымак, ырыс тилейт. Мындай адамдар өзүнө каалабаган жамандыкты өз элине гана эмес, өзгөгө да каалабайт.

Эң жаман **адепсиздик** деп эмнени эсептөөгө болот?

– Ыксыз жерден бейкүнөө аял адамдын шагын сындыруу адепсиздиктин ото ыласы. Эркекти да төрөгөн, аялды да төрөгөн – ошол аялзаты. Алла Таалам анын азабын да, түйшүгүн да эркектерге караганда арбын жаратып койгон. Тарткан түйшүгү өлчөөсүз.

Аял адамды – эне деп эсептейбиз. Адам жаратууда эненин мээриминдей мээрим болобу? Мына биз ушуну терең баалайбыз. Ушундан улам аялзатынын шагын сындыруу, бейкүнөө капа кылуу эң жаман адепсиздик гана эмес, Кудай алдында кетирген күнөөнүн ото оору, кечиримсизи болуп эсептелет, – деп жооп бериптир Сарт аке.

Ысырапчылык, текеберчилик – наадандык. Ысырапчылыкка эч качан жол бербөө керек. Куттуу дасторкондогу нандын күкүмүн терип жеген сыяктуу буюрган бардык ырыскыга этият болуу керек. Телегейиң тегиз болуп, каалаганың аткарылып, жылдызга жетип турса да, Алла Таалага тобо келтир. Толуп, жайнап турган ырыскыңдын бир да бирөөнү артык баш бебе. Элде: «Ырыскы тоголок, мээнет жалпак» – деген накыл бар. Ырыскыны ысырап кылбай, текеберленбей акылдуу адам күтөт. Кеткен ырыскы кайра келбейт. Анын артынан нечен түрдүү азап-тозок келет. Мына ошондо ырыскынын баркы билинет. Кесир чайкоо, ыгы жок ысырапчылык, тобо кылбаган тобокерчиликтин кесепети мына ошондо билинет. Арман кыласың, оозуңду кармана-сың! Өзүңдүн кем акылдыгыңды ошондо даана сезесиң!

Нускалуу сөз – өмүрдүн күл азыгы. Нускалуу сөздү көптү билген, көптү зээнинде түйгөн, акылы жетик нускалуу адам айтат. Адам баарыдан мурда сөзүнө этият болуусу жөн. Өз сөзүнө өзү сынгандан жаманы жок. Өз сөзүнө өзү кор болгондон жаманы жок. Сөздөн жыгылган кун төлөйт, тогуздап мал төлөйт.

Нускалуу сөз – дөөлөт, ал керт башка кадыр-барк алып келет, абройду көтөрөт. Нускалуу сөздөн адам артында өлбөс-өчпөс даңазалуу ат калат, ал укум-тукумдун денесинде сакталат.

Жек көрүү – душмандык. Адамды жек көрүү эч качан жакшылыкка алып барбайт. Жек көрүүнүн акыры касташууга, душмандыкка жеткирет. Адам өзүнө душман издебесе, кекчил болбосун, кечиримдүү болсун. Элдеги: «Атаңды өлтүргөнгө энеңди алып бер» – деген макалдын өзөгү ушунда. Чакан-чамалуу кек-эрдин түбү – чоң булгун. Акыры жектөөдөн, кек тутуудан мүшкүлдөн башка пайда жок.

Акылы кемдин кемчилигинин эң жаманы кайсы?

– Кем акылдар бардык нерсенин түйүнүн, түпкү уюткусун билишпейт. Бардык нерсени өз акылы менен өлчөйт. Алар акылдуулардын сөзүнө караганда өзүндөй түркөйлөрдүн айтканына тез көнөт. Мына, кем акылдардын эң жаман жери. Акылы кем түркөйлөр акылдуулардын айткандарын баамдоого кудуретсиз болгон себептүү, жакшы акыл-насааттарды жактырбайт. Алар өз акылы жеткенди тана туура дешет. Алардын ою кыска, тайыз, ар иштин эртеңкисин, андан аркысын болжой албайт.

Мына, кем акылдын кемчилигинин жеткен жери! Бардык ишти башкы учугу да, аякталган чеги да, маани-маңызы да акылга байланыштуу, акыл менен өлчөнөт. Ошондон улам: «Ойлон, ойлоп иш кыл» – деген накыл сөз бар.

Кем акылдар оюна жараша түз ишти да кыйшайтып алат. Өзү бүлдүрүп алган ал ишти кайра түзөөгө чарк-чамасы жетпейт. Бул да – кем акылдын табиятынын дагы бир жийиркеничтүү жери. Ар адамдын өз теңи бар: адам султанынын теңи – султан; адам жаманынын теңи – жаман. Жашоодо бул экөөнүн жолу бөлөк.

Олжо – ата-бабадан калган накыл сөз. Бул олжо – уккандыкы, баалап дилге сиңиргендики. Накыл-насаат сөз агын суусундай. Өзөн суусу жайдыр-кыштыр тынбай аккан сыяктуу калк асыраган насаат кептер да укумдан тукумга тынбай өтүп отурат. Бул олжонун агым жолу ушундай, түбөлүктүү үзүлбөгөн жол.

Някыл-насаат сөз – тунук акылдын доошу, өчпөгөн доош. Шарты келсе, чоң дарыя да соолуйт, көл да соолуйт, ал эми укум-тукумдун кулазыгы болгон тунук акыл доошу соолубайт. Калайык-калк кулазык кылган бардык нерсенин угуттуу өзөгү, өчпөс очогу, баш-көзү – акыл. Ошондуктан калайык-калк жакшы акылга муюйт, баш иет.

Акыл – өмүр дабаасы, ынтымактын ачкычы, асыл сөздүн кутман энеси, калыстыктын, адилеттиктин атасы, жашоонун жолбашчысы. Акылдын өлчөөсү да, чеги да кенен. Ал баарын – жаман менен жакшыны, арам менен адалды, адилеттик менен арамзалыкты, жокчулук менен токчулукту, жыргал менен тозокту, бак-таалай менен шорду, кулку менен ыйды, койчу, тиричиликте болгондун баарын бирдей көтөрөт: башына бакыт конгондо көкөлөбөйт, башына тозок түшкөндө мүңкүрөнбөйт.

Бу жалганда адамдын ыйык милдети кайсы?

– Наристе жаралганда, Алла Таала аны эне сүтүндөй таза жаратат. Мына ошол тазалыктын өзүндөй жашоо – адамдын ыйык милдети. Бул – Алла Таала жолу. Баарыдан мурда ушак-уяңдан, көрөлбастыктан, ичи тардыктан, карасанатайлыктан, карамүртөздүктөн, эки жүздүүлүктөн, калпычылыктан, колу туткактыктан алые болуу абзел.

– Адамдын эң мыкты сапаты кайсы?

– Адамдын мыкты сапаты көп: акылдуулук, сабырдуулук, кайраттуулук, токтоолук, кеңпейилдик, билимдүүлүк, көтөрүмдүүлүк... Ошондо да жакшы адамдын асыл-сапаты – Күндүн нуру жер жүзүнө тегиз тийгендей төгүлүп туруусу. Ушул жакшы сапаттарга ээ болгон адамдын милдети, көтөргөн жүгү

теңдешсиз оор да, чоң да болот. Бул сапаттарды асырап жүрүүнүн өзү эле оор. Жакшы адамдын милдетинде бүтүн элдин тагдыры камтылат.

Суяк нерсе эле төгүлүп-чачылбастан, күтө албасаң бак-дөөлөт да төгүлүп-чачылат. Бак-дөөлөт көтөрө албастан, акыл менен токтото албастыктан бир төгүлсө, жаратылышынан бир агылат. Түбөлүк орноп калган дөөлөт жок. Дөөлөткө чалкысаң да, кыйынчылыкка көнбөйсүң, кыйынчылыкка чалкый албайсың. Мына ошондо акыл керек, сабырдуулук, кайрат, көтөрүмдүүлүк керек. Кыйынчылыкты көтөрүү гана керек, андан башка жол жок.

– Улуулук, асылзаадалык дегенди кандай түшүнсө болот?

– Улуулуктун, асылзаадалыктын туткасы – жөнөкөйлүүлүк, сыпайкерчилик, карапайымдык. Асылзаада адамдардын бийик касиети мына ушул жөнөкөйлүүлүктө. Андай адамдар эч бир жандан өөдөсүнбөйт, даражасы канчалык бийик болсо да, өзүн пас кармайт. Мына ушул касиетинен баар табат, эл кадырлоосуна жетет. Мындан артык улуулук, асылзаадалык болобу.

– Бар нерсенин орду табылат, а жок нерсени кантебиз? Жоктон ойлоп отуруп жалаа чыкса кантебиз?

– Бар нерсенин орду табылат деген туура. Жоктун аты жок. Жоктон бар кылуу Алла Тааланын гана колунда. Ал адамдын колунан келбейт. Эгерде көрөөкөт жок болсо, ал убактылуу. Жок оокат түбөлүк жок боюнча калбайт. Жок нерсе колго тийгиче сабырдуулук менен чыдоо керек. Жокту тап, изде, аракет кыл. Аракетсиз жок нерсе асмандан түшпөйт. Ал эми жоктон ойлонуп отуруп жалаа чыгаруу – карөзгөйлүк, кыянаттык. Бул – адам баласынын өлүмдөн кийинки душманы, мунун да жолун тапса болот. Өлүмдөн башка душмандын дабасы табылат. Душман менен касташууга да болот, элдешүүгө да болот.

Акылмандын акылы менен Айдан ачык, Күндөн жарык жол – туюктан табылган сыяктуу, кыянаттыктын да жолу табылат. Жыланды сүт берип бакса да уу чыгарат. Уу чачкан жылан менен, ыгын таап, үйүр алышса болот. Кыянаттык кылган адамды адамгерчилик менен сугаруу керек, ага жакшылык тартуулоо керек. Ошондо анын айласы табылат.

– Адамдын жакшы-жаманын, кабы-жашын эмне ылгабайт?

Адамдын жакшы-жаманын, кары-жашын, бар-жогун өлүм ылгабайт, азап-тозок ылгабайт, кырсык ылгабайт, оору ылгабайт. Булар үчүн баары бирдей.

– Таза жүрүүдөгөнди кандай түшүнсө болот?

– Тула бойду, жүздү кирдетпей жууп-тазалап жүрүү – бир тазалык. Канды, жүрөктү, дилди таза алып жүрүү – чыныгы

тазалык. Жүрөктү, канды, дилди таза алып жүрүү деген – Алла Тааланын жолун тутуу деген сөз. Бул, бардык ыпластыктан – жаман мүнөздөн, жаман жүрүм-турумдан, ыйык тазалык. Бул жолдун жүзүнө көлөкө түшүрбөй жаман ойдон, жаман иш жасоодон алыс болуу ото абзел. Алла Таала, чынында, адам баласына тазалыкты гана буюрган. Ыпластыкты адам өзү тапкан. Алланын пендесине арнаган кут белеги – мына ушул ыйык тазалык. Бүт өмүр тазалыкка арналсын.

Сабыр кыл, баатыр, сабыр кыл, – деп көп айтылат. **Бул сабыр деген эмне?**

– Сабыр деген жалгыз эмес, анын чыдоо, көтөрүү, токтоолук өңдүү танаптары бар. Сабырдын тилеги – акыл. Акылсыз сабырдуулук болбойт. Акылдуулук менен асыралган сабырдуулуктун түбү терең да, кенен да болот. Мына ушуга ылайыкталып, элде: «Сабырдын түбү – сары алтын» – деген макал калган. Акыры сабырдуулуктун бир гана жолу болот. Анда жаман жол жок. Сабырдуу болуу – ыйык сапат. Сабырдуу болуу да – чыдамдуулук менен шерик.

Жеке чырды чечүүдө, калк арасындагы калын чырды чечүүдө көп катышасыз, аке. **Чырды чечүүнүн жолу кандай?**

– Чырдын жүзүн Кудай ары кылсын. Ошентсе деле араздашуудан улам чыр чыга берет. Жашоо эрежесин билбеген соң адамдарда араздашуу боло берет тура. Чыр чечүүнүн жолу көп: опузалоо, жазалоо, коркутуу, жемелөө, салык жолу, бата жолу, салт жолу, сый-урмат көрсөтүп кадырлоо жолу, сөз күчү менен ыктуу мактоо же уяткаруу жолу... Айтор, чыр чечүүнүн жолдору көп. Анын бардык жолу акылга калчанып, кеңешилип чечилүүгө тийиш. Асили чыр чечилген соң, кек калбашы абзел.

Адам башына мүшкүл иш түшпөй, түйшүк түшпөй жашагандоор болгонбу?

– Жок. Андай болбойт. Мүшкүл иш – адамдын байкоосуз жашаган күндөрүндө кетирген күнөөсүнүн жазасы. Мүшкүл иш, өткөн күнөөнү кайталабасын, кул пендеге акыл-эс кирсин деп, Алла Тааланын берген сыноосу, тарбиясы.

Эстүү адам бир жолку кетирген кемчилигин, күнөөсүн экинчи кайталабайт. Өткөндөн өрнөк алат. Мына ушунун өзү – билимдүүлүк. Ал эми түйшүк болсо башка. Түйшүк – жашоо аракетин. Жакшынын жан жолдошу – түйшүк. Жашоо үчүн аракет кылбаган адам болбойт. Падышанын падышадай, бектин бектей түйшүгү болот. Ар адамдын өзүнө жараша, кесибинен жараша түйшүгү болот. Түйшүк тартпаган адам ырыскыдан кем.

– Зарылчылык деп калабыз. Мунун мааниси кандай?

– Зарылчылык деген керектөө деген. Тиричиликте көп нерсе керек. Кандайдыр бир шартта бир нерсе ото керек болсо – зарылчылык. Зарылдан чыгуу үчүн жанды аябоо керек. Нан кармаган таза колуң, зарылдыкта ташты да, музду да кармайт. Керек болсо бычакты да, кылычты да, найзаны да кармайт.

– Нарк-нусканын төркүнүн баян кылыңызчы.

– Ата-бабадан уланып келе жаткан – улуу нерсе. Нарктуу, нускалуу болуу үчүн үрп-адат, салт, адепти ыйык тутуп, пейилди оңдоо абзел. Жакшы адамдар муну эстен чыгарышпайт. Атамзамандан бери адамды оңго салуучу бир түшүнүктөр мыйзам катары аппак дилде улана берет. Эгерде дил ак жолдон чыкса, азезил шайтан араласа, аны оңго салууга болот. Мында деле баягы бабалардын нарк-нускасы, акыл-осуяттары менен, Алланын, пайгамбарлардын жолу менен тазалап турууга болот.

Түптүү элде нарк-нуска, салт, үрп-адат, адеп-ыйбаа туруктуу. Муну тутунбаган адам нарксыз, нускасыз. Мындай адам эл-журттан ажырайт. Эл-журттан ажырабас үчүн ар бир адам ата мурастарынын – салттын, нарк-нусканын, үрп-адаттын алдында милдеткер. Бул ыйык түшүнүктөрдү бойго сиңирүү, дилдинде баалап, ыйык сактоо – жоопкерчиликтин жоопкерчилиги.

– Ата, бардык нерсенин түйүнүн чечет экенсиз. Акылмандыгыңыздан, олуялыгыңыздан, кара кылды как жарган калыс, адилет экендигинизден уккан-билген элдин баары Сизди ардактайт. Деги билбегениниз болбосо керек, сый-урмат жагынан **арманыңыз болбосо керек?** – деп сураганда Сарт аке:

– Балам, билбегеним сайдын ташынан арбын. Бул жалгандын сырын, Алла Тааланын амирин ким билип чегине чыкты дейсиң. Мең баарын билем дегендин өзү жалган. Жадагалса караңгылыктын жарык менен алмашканын, кайра жарыктын караңгы менен алмашканын, жылдын терт мезгилинин жаңылбай бири менен экинчисинин алмашканын чечмелеп жүрүшөт. Чечмелөөнүн да дал маңызы бар. Ошон үчүн чечмеленет. Бирок жараткандын купуя сырынын түп тамырын ийне-жибине чейин, акыр-аягына чейин адам баласы билет дегенге ишенбейм. Мен бар болгону билгенимди, көзүм жеткенди гана айткан кишимин. Мен бар болгону Кудайдын берген касиети менен гана айткан кишимин. Ал эми арманга келе турган болсок, балам, кат таанып, билим албадым. Бой тартып эл аралаганы тыным албадым. Көйнөктү чечип, көпөлөк куугандан калгандан бери жыргалдын жүзүн көрө албадым. Бүгүнкү түйшүгүмдөн эртеңки

түйшүгүм көп болуп, өмүр өткөрүп келем. Балам, кемибеген, те-
легейи тегиз, арманы жок адам болбойт – дептир Сарт аке.

– Шорду адам кантип табат?

– Адам шорду өзүнөн-өзү табат. Кенебестик, бейкапардык, түркөйлүк, жаман мүнөз, жалкоолуктун арты – шор. Канча кемчилик кетирсең, ошончолук өз шоруңду өзүң тартасың. Изи жок дайынсыз кемчилик, катчылык болбойт, анын акыры шорго кабылат. Айрыкча текеберчиликтин, зөөкүрлүктүн арты – арылбаган калың шор.

– Жөнбилги деген эмне?

– Адам баласына ыйгарылган асыл сапаттардын бардыгы болбосо да, негиздүүлөрүнүн нарк-насили, маңызын дурус билген адам жөнбилги, ийги адам болуп эсептелет. Эгерде адамда билим, адамгерчилик болсо, ал акыры алкоого татыктуу адал, нарктуу, сыйлуу болорунда күмөн жок. Бул түпкүлүгүндө билимдүүлүк деп эсептелет. Билимдүү адам бардык ыктуу нерсеге баш иет, моюн тосот. Мына, жөнбилги деген – ошол.

Көрсө адамга ыйгарылган асыл сапаттар бири-бири менен чырмалышып, канатташып, эриш-аркак болуп калыптанат турбайбы. Адамга ыйгарылган жамандык да ошондой: бир жаман сапаттын учугу уланса, ага экинчи жамандык жалганып алат. Жараткан асилинде жамандыкты адамга ыраа көрбөйт. Жамандыкты адам өзү, өз табиятына жараша таап алат. Ошондон улам андай адам Алла Таала эркине картты келип, күнөөгө батат: жалкоолук – күнөө; ушак айтуу – күнөө; ичи тардык – күнөө; көралбастык – күнөө; кекчилдик – күнөө; уурулук – күнөө. Кыскасы, адам өзү тапкан күнөө да арбын. Жакшылык да, жамандык да – катмар-катмар, кабат-кабат. Жамандык менен жакшылык ажырымдуу, бири-бирине коошпогон өңдөнгөнү менен, аларда деле танапташтык бар. Жаман деген нерсе да кезегинде керек болот, жакшы деле кезегинде керегинен чыгат, бул бир жагы. Экинчиден, жаман деген нерседе катылган жакшы жагы, тескерисинче, жакшы дегендин көкүрөк сезбеген жумурунда жаман жагы болот.

Жаштык менен карылыктын ажырымын чечмелеп бериңизчи.

– Жаштык менен карылык – бир эле адам өмүрүнүн эки доору. Жаштык – жалындап турган курак. Көп нерсени аңдабай, жалынга алдырып, жаңылыштык да кетирет. Анын жаңылыштыгын жаштыгына тогоп, эл кечирет. Эл кечиргенди Кудай да кечирет. Ал эми карылык болсо – өмүрдүн бойго жеткен курагы. Жыбылжып аккан булактай дымып бараткан курак. Дымып бараткан булактын суусу тунук болот. Карыда да нускалуу

карылык, адамга эми тийген акыл болгону абзел. Адамдын жакшы карыганы – дөөлөт. Карыганда Алла Тааладан мына ушул дөөлөттү тилөө керек. Кары адамды Кудайым сөзүнөн, акылынан, жүрүм-турумунан мүдүрүлтпөсүн.

Карынын катасы оор болот. Аны эл да, Алла Таала да кечирбейт. Мына, балам, өмүрдүн доорунун айырмасы – ушул.

– Акылмандуулуктун купуя баркынкандай түшүнсө болот, ата?

– Акылмандуулук – бир эле адамдын керт башына эмес, калайык калкка багыт берүүчү, Алла Таала тартуулаган улуу касиет. Акылмандын акылынын үзүрүн эл көрөт. Чыныгы акылман билгенин элден аябайт. Ал элдик адам болгондуктан, анын өмүрү да, эмгектери да, акылы да элге тартууланат. Акылмандын кең пейил, жатык, сылык-сыпаа болгону абзел.

Тагдыр дегенди көп угабыз, түшүнөбүз. Ошондо да аны кандайча терең баамдаса болот?

– Тагдыр делет, жазмыш делет. Бул – улуу сөз. Өмүр тагдырың Алла Таала эркинде. Жашоо тагдырың өз колуңда. Жаныңды кыйнап, тер төксөң, ырыскыга жетесиң. Жалкоолук, мээнеткечтик жашоо тагдырыңды чечет. Ошого акыл керек. Акылдуу адам жалкоолукка алдырбайт. Аны акыл ойготуп турат. Акыл, абийир, милдетти туя билүү адамга жай бербейт, дайыма сезимди ойготуп, тынчтык бербейт.

– Кырсыктын маанисин чечмелеп берүүнүздү өтүнөбүз.

– Кырсык – тагдырдын бир бутагы. Күтүүсүздөн ойго келбеген кырсык болот. Бул да Алла Тааланын эркинде. Ал эми билимсиздиктен, энөөлүктөн, баёолуктан, ачуудан, көпкөндүктөн, айтор, жамандыктан болгон кырсык өзүңдөн. Кырсыкта жакшылык жок. Ал жан кейиткен мүшкүл. Кырсыктан оолак болууну Алла Тааладан дайыма тилөө керек, тобо кылып тилөө керек! Баарыбыз бир Алла Тааланын пендесиби. Ар кандай иште пендечилик деп коебуз.

– Пендечилик деген эмне?

– Пендечилик – Алла Таала тартуулаган улуу, ыйык нерселерди улантуу. Бул – нагыз пендечилик. Пенделиктин ыйык жолунда өзүңдөн мыктыларга, жашоо-тиричилиги жогоркуларга, зоболосу бийиктерге сук артпа, өзүңдөн пастарга, ал мусалпыр болсо да, карып болсо да, айласыз кембагал, кем акыл болсо да сынтакпа. Сугун артуу, сынтагуу илдет сымал оор салакасын тийгизет керт башка. Ал айланып башка түшөт. Сук артуу кызганчактыктан, ичи тардыктан, кем акылдыктан, өзүн көтөрө чалуудан, кемсинтүүдөн келип чыгат. Бул – илдет сыяктуу сапаттардын экөө тең – көрпендечиликтин ыпылас,

пайдасыз жактары, жашоо-тиричиликтин, адам мамилелеринин жарык жүзүнө көлөкө түшүргөн кара кошого. Бул – адам баркынын асылдыгына баа бере албаган, адамга текебер караган, адам башын аттаган нааданчылыктын бир түрү. Асилди, адам баласы жашоо-турмуш эрежеси жол бербей турган пендечиликтен оолак болгону абзел. Телегейди тесгиз санаган пендеде мындай сапаттар болбойт. Ал кем жаралып калган адамдарды көргөндө Алла Таалага тобо кылып, ичинен жакасын кармагып, ызаат кылып, ага жылуу саламын тартуулап, колунан келген сый-урматын аябайт. Тенчиликти пир туткан даанышман мыктыларга да, акылмандарга, элге соопчулук тилеген, дартына дабаа издеген улукмандарга, адам акылын, дилин тазарткан билимдүүлөргө, өнөрпоздорго, эл башчыларына да, Алла жолу, эрки боюнча мамиле жасайт. Пендечиликти пир туткан даанышман пендечиликте уруну, ушакчыны, эл бузар бүлгүнчүнү, бузукуну, ичи тар, ошонун кесепетинен тууган-урук, жолдош-жоро күтпөгөн сараңды, ташбоор мыкаачыны, жандимины, алдамчыны, жалганчыны, акылы жетпеген нерселерди жактырбаган түркөйлөрдү, коодону сокур кор додойлөрдү ылгап карайт, андайлардан өзүн оолак кармайт.

Кыскасы, пендечиликти туура түшүнүү, анын ак жолунан чыкпоо деген сөз – адам болуу деген сөз.

– **Ачуу деген эмне?**

– Ачуу. Ачуу нерсе бар, адам ачуусу бар. Ачуу нерсеге убада бербей, ант бербей. Адам ачуусу – душман, кадыр-барктан кетириүүчү, адамды өөдөлөтпөй турган душман, очошкон душманга Караганда, керт башы үчүн ачуудан ашкан душман жок. Ал – азгил шайтандын азгырыгы. Бул эч качан оң жолго салбайт.

– Өмүрдө адам картаят, дарак картаят, мал-жан картаят. **Картайбай турган нерсе болобу?**

– Болот. Тилек картайбайт, үмүт картайбайт, сезим картайбайт. Адам акыл-эсин жоготпой жашаса, сезим да картайбайт, өзгөчө жакшы нерсеге болгон сезим картайбайт.

– **Кеңпейил деген эмне?**

– Кеңпейил адам – бай адам... Ал кенен дүйнөнү тарытпайт... Ал жок деген сөздөн алыс болот. Бар туруп, жок деген адамдар да болот. Бул – жарды адам, пейили тар адам. «Жокко туз да жок» деген сөз ушундан калган.

Байлыктын туру көп: баш аман болсо – байлык; укум-тукум өссө – байлык; башына ырыс уяласа – байлык; эл-журтун, тынч болсо – байлык; ынтымак – байлык; ден-соолук – байлык... Ал эми бак-дөөлөт болсо убактылуу, аны кармана билүү керек. Мал күтүү, сан жеткис дүйнө күтүү байлык эмес. Дүйнө

бекер жерден табылбайт: же өз мээнетиден, же башкалардын маңдай теринен табылат. Өз мээнетиден табылган дүнүйө – адал дүнүйө, бирөөнүн мээнети менен табылган дүнүйө – арам дүнүйө, ал акыры түбү шорго малындырып кетет. Дегинкиси, дүнүйөгө азгырылбаган абзел. Бар болгонуна топук кыл. Топук куткөн адам – бай адам.

– **Кесирди кандай түшүнсө болот?**

– Кесир текеберчилик менен барабар. Кесир деген ырысын тебүү деген. Кесирдин бир аты – көпкөндүк. Ким көбөт? Кем акыл көбөт. Өзгөчө эл башындагы акылмансынган адам көпсө, анын оор залакасы өзүнө да, калың элге да тиет. Акылдуу адам кесир-чайкабайт, аш тандабайт, буюрган насибине каниет кылат. Кесир да канат-бутактуу: баш кесир, мал кесир, аш кесир. Мунун баарынан жаманы – баш кесир. Баш кесир кылган адам акыры башка зар болот. Башка зар адам кор адам, жалгыз адам. Жалгыздык – кара баштын мүшкүлү, тозоктон оор мүшкүл. Бул – накылга түшүнгөн адам – жакшы адам, каада-салттуу, нускалуу адам. Кептин кыскасы, Алла Таала ыроологон ырыскыны кармана бил. Ырыс күтүүнүн жолу чиркейдин канатындай жука. Ага чеберчилик, этият болуу керек, билимдүүлүк керек.

– **Күнөө** жөнүндө уккубуз келет. Адам кандайча күнөөгө батат?

– Күнөөгө батуунун жолу көп: Алла Тааланын эркинен чыгуу, ыйык курандын жолунан таяу, жашоо эрежелерин бузуу – күнөөлүү болуу деген сөз. Ошондо да күнөөнүн күнөөсү бар. Эң оор күнөө – адам өмүрүн өзү кыюу. Бул күнөөлөр – кечирилбей турган күнөөлөр. Ал эми бирөөнүн ак эмгегине карасанатайлык кылуу, уурулук, эл арасын бузуу, үй-бүлөнүн ынтымагын кетируү, ылайыксыз адам басмырлоо, адам убалына калуу, жөнсүз чырчатак чыгаруу, көралбастыктан, ичи тардыктан каргыш айтуу, кек сактап жектешүү да – оор күнөө. Бирок мындай күнөөлөрдүн кайталанбашына убада берилсе, көпчүлүк бир бүтүмгө келип, кечирим кылышы мүмкүн. Адамга жол берилбей турган күнөөлөр дагы көп. Аларды биле жүргөн абзел.

– **Эл башчысы кандай болуу керек?**

– Башчысы жок эл болбойт. Башчысы жок эл – карып. Башчысы жок эл – көрүнгөнгө жем. Башчысы бар эл – ынтымактуу, биримдик эл. Ынтымактуу эл – кубаттуу эл.

Эл башчысы – эл тагдырынын жоопкери, көсөмү. Ар нерсенин таянычы, тиреги болот; кереге таянычы – жер; уук таянычы – кереге; түндүк таянычы – уук. Ушул сыяктуу эл башчысынын таянган тиреги – калың эл. Элге алымдуу, элге жа-

гымдуу, сөзү жугумдуу, эли үчүн жанын сайган, кайгы-муңун чогуу тарткан, жыргаса чогуу жырлаган, адилет, калыс башчыны эл-жери кадырлайт, ардак тутат. Жок, андай болбосо, башчы нарк-насилсиз болсо, өзүн өзгөчө сезген кер кокурөк болсо, айткан сөзү жөнсүз болот, жакшы менен жамандын дилин билбесе, жана бар кудуретин – акыл-эсин, абийирин, дөөлөтүн напсисине тебелетип, көрдүйнөгө кул кылса, ал элден ажырайт, андайды калың журт колдобойт. Мындай башчы эл бузар, журт бузар, журт куруттар митеге тете.

Жакшылык менен жамандыктын салмагы, касиети бирдей эмес. Өмүрдө тапкан абийиринди көз ачып-жумганча жоготуп коюуга болот. Колдон кеткен абийирдин орду толбойт, ал кайрылып келбейт. Муну эл башчысы эле эмес, ар бир адамдын биле жүрүшү абзел. Ошондон улам көп жакшылыкты бир жамандык жеңерин эсте тутуу абзел.

Жамандык менен жакшылык ар адамдын көзү өткөнчө те-герегинде эриш-аркак ээрчишип жүрөт. Ниетке жараша биринин ордун бири басып турат. Эмесе, айланайындар, Алла Таалам ниетиңерге береке берсин!

Ниет оңолсо, Алла Таалам бак берет, береке берет. Ниет оңолгондо, эси-дартың да, сүйлөгөн сөзүң да оңолот. Жакшы айтылган сөздүн өмүрү узун, бүт ааламды баккан кара жер, калың эл гана казына эмес, тунук акылдан чыккан асыл сөз да – кенч. Ата мурасынын бардыгы сөз аркылуу укумдан тукумга жетет.

Чечен адамдар акылман адамдар турбайбы. Топто, ар кандай ылайыктуу шартта даярдыгы жок эле чукугандай таасын сөз тапкан, доор өзгөчөлүгүн, адам жашоосунун жол-жобосун чечилип айткан. Ошондон улам кээ бир чыгаан чечендерди «олуя» деп да аташкан. Кыргызда чечендин түрлөрүн – «жөө чечен, конур чечен, кургак чечен, тил чечен, акыл чечен, төгөрөгү төп чечен» деп терип айтат. Саймедирегендердин баары эле чечен эмес. Чечендик – чон бакыт, чон өнөр, табият тартуулаган өнөр. Аны да эл аралап, таалим-тарбия алып, көптү үйрөнүп өстүрөт тура..

Сарт аке төгөрөгү төп келген акыл чечен болгон. Ошондон улам калың элде: «**Акыл атасы – Сарт аке**», «**Сөздү уюткан – тандай, бугу, сарыбагышты уюткан – Сартбай** (Сарт акенин азан-дагы аты)» – деп айтылган макал бар. Сарт аке жөнүндө баа берген бул макалдарды ушул тапта 85ке чыгып калган саруулук Молдобай уулу Кененбай карыядан жазып алган элем.

Сартбай билерманым, кээде баланча адам **нурдуу адам** эле, жүзүнөн нур чачырап калар эле деп калабыз. Бу адам нуру де-генди кандай түшүнсө болот?

– Бийик даражалуу калыс бийим, нур – жарык деген – маанилери жакын сөздөр. Нурду Күн да, Ай да, жылдыз да, адам да төгөт. Нурсуз, жарыксыз жашоо жок. Нурдан кубат албаган, өмүр улабаган жан жок. Нур чачкан Ай, жылдыз түндүн көркү, күндүзгүнүн көркү – Күн, экөө тең, чындыгында, ааламдын көркү. Нур – көрк, кубат, жашоо учугу, булагы. Адам да нур төгөт. Нур төкпөгөн адам жок. Ошондо да нуру жайнаган, нурунан көөрү төгүлгөн адамдар болот. Алар – жакшылык үчүн, адам бактысы үчүн жаралган жайдары, акдөөлөт адамдар. Мындай адамдар – жашоонун көркү. Алардын жүрөгү толо мээрим, денеси толо адамгерчилик, жумуру башы толо акыл, көмөкөйү толо асыл сөзү болот. Мындай адамдар – жарык нурдуу адамдар. Алар пейили, акылы, мамилеси, мээрими, илеби күчтүү асыл сөзү менен адамдарга жакшылык тартуулайт. Мына, андайлардын айкын күбөсү – Тилекмат. Ал – жүзүнөн да, акылынан да, көмөкөйүнөн да сөз нуру чачырап турган адам.

Адамдан чыккан нурду адам көзү менен көрө албайт. Аны туюму күчтүү сезимтал адамдар акылы аркылуу, андан калса жүрөгү аркылуу сезип турат. «Акыл туйбаганды жүрөк сезет» деген – акыйкат чындык.

Адам нуру адамды жакындатат, ымалалаштырат, бириктирет. Нурлары төп келген адамдар ушундай болот, бийим. Сиз да, мен да, биз ынак көргөн чөйрөлөш адамдар да бири-бирибиз менен нурдашып, ошондон улам сырдашып. Бул – бизди жакындаткан ыйык касиет.

– **Көртирликте эмне кымбат, эмне баалуу?**

– Жок кымбат, жок баалуу. Жоктун эки танабы кымбат: издетип, зарылтып бир кымбат болсо, ордун толтурарда бир кымбат болот. Мындай кымбатчылыкка тушукпас үчүн адам жашоосунда чыгымдуу, түйшүкчүл, тер төккөндөн майтарылбаган аракетчил болушу абзел. Ошондо да адам жоктон арыла албайт: бири болбосо, бири кемип турат. Кемиген күндө да колуң куру болбосун. Колу куру болбогон адамга сураганы табылат, анткени колунда бар адамга, ким болбосун, качандыр бир мезгилде башка адамдар кайрылып турат. Адамга адам кайрылганда көңүл суутпаш керек, өзүнө керек болуп турган нерсе болсо да, бер. Бул – чоң соопчулук, адамды кыжалаттан чыгаруу – адамгерчилик. Эч качан бар нерсени жок дебей. Акыры жоктун түбү жок болуп калышы ыктымал.

– Сарт аке, чечендик, анын мааниси жөнүндө кайсы бир отурушта учкай айтып бергенсиз. Ошондо чечендиктин бир түйүнүн, жандырмагын айтпай кеттиңиз. Бул чечендиктин жандырмагы болобу?

– Чечендиктин көп түйүнү, уругу, кадыр-баркы болгон сыяктуу, анын жандырмагы да көп кырдуу, көп сырдуу: жандырмагы маектешкен адамда болот: ал сөздү таап, акылыңды улап, кептин жүйөсүнө түшүнсө – биринчи жандырмагы; андан соң маектешкен адам аңдап отуруп улуу сөзгө маани берип, кадырына терең жетсе, ар бир айтылган сөздүн тамырына толук талдоо жүргүзүп, андан жаңы ой тапса, экинчи жандырмагы. Ошентип, орундуу айтылган сөз айткан тараптан гана эмес, уккан тараптан да бааланса, баркка алынса, анда сөздүн бейишке чыкканы.

Уккан тараптан жакшы баага татыган сөз айткан адамга дөөлөт, кадыр-барк алып келет. Ошондуктан ар бир айтылган сөзгө сак, чебер болуу абзел. Жакшы, акылдуу айтылган сөз менен зоболоң көкөлөгөн чакта ого бетер кылдат бол. Сөзүм эм болот деп, жайыты жок сүйлөй берсең, бирде болбосо да, бирде мүдүрүлөсүң. Чыныгы акыл чечендин бир эле жолку мүдүрүлгөнү анын мурунку даңкын жууп кетет. Бул кандайдыр бир кумарга азгырылбаган, шарапка алдырбаган адамдар үчүн мүнөздүү. Сөздү чечилип айтуунун жайы, шарты көп. Кандай жагдай болгон күндө да чебер, кылдат болууга не жетсин.

– Адам мүдөөсүнө кантип жетет?

– Максат менен эмгек чырмалышканда, адам бардык мүдөөсүнө жетет. Максатсыз жашоо болбойт да. Максатсыз жашаган адамдын тирүү жандыктан айырмасы жок.

– Бу жалганда эмнени кылдат асыроо керек?

– Бак-таалайды кылдат асыроо керек. Эл оозунда: «Мээнет жалпак, бакыт тоголок» деген макал бар. Бактыны асыроо керек. Аны акыл менен, токтоолук, көтөрүмдүүлүк, жөнөкөйлүк, сабырдуулук менен асырабаса, колдон чыгып кетет. Асиллинде бак-таалайга жетүүнүн деле көп жолу бар: ак эмгек, адал иш менен, элиңден, тукумундан чыккан мыктылар, алардын колдоосу менен, дагы-дагы көптөгөн ийги жакшылыктар менен, өзгөчө Кудайга жагуу менен жетет. Кудайга жагуу үчүн Кудай жолунан чыкпоо керек. Бак-таалайдан ажырап калуу бат эле. Андан ажыроонун айныгыс жолу – текеберчилик, акыл токтотпой көпкөндүк. Адам бак-таалайдан ажыраганда акылына бир келет. Ошондо гана турмушту, өмүрдү, тапкан табылганы барктоого мажбур болот. Бул баштан өткөндөн кийинки көз ачылуу делинет. Баштан өткөндөн кийин көздүн ачылышы да дурус. Муну өткөндөн таалым сабак алуу дейт. Өткөндүн таалым сабагы адамды билимдүү кылат. Ошондон улам билимдүү адамдын айтканын кулак сыртынан кетирбей, табылган табылга катары көкүрөккө түй, жумурда сакта.

Ошентип, билим да, асыл-заадалык да, байлык да аз-аздап, мыскалдап жыйналат. Ушунун баарынын жыйналган ордосун бак-таалай деп коет.

– **Тагдыр** ушу экен деп айтылат. Муну кандай түшүнсө болот?

– *Кайсы бир сөз жарышында тагдыр жөнүндө айткан элем. Анда өмүр тагдырын Алла Таала эркинде, жашоо тагдырыңдын бир учугу өз колунда дегенди айттым эле. Эми ушуну улап берейин. Тагдыр да – турмуш багыты, жашоо жолуна байланыш туу болот. Аны алдын ала болжоого болот, бирок болор-коерун айдан ачык айтууга болбойт. Дагы бир кайталайын, тагдыр Алла Таала буйругуна жараша болот. Ага баш ийбөөгө ылаажы жок. Аны сатып алалбайсың. Утурумдук бийликти, мансапты сатып алса, айла-амал менен алдап алса болор, ал эми тагдырды сатып алалбайсың.*

Тагдыр да дейт, жазмыш да дейт. Бул да – көп мааниде айтылган сөз. Анын эң улуу, эн жогорку мааниси – Кудайдын бир аты деп кабылданышы.

Жашоо тагдырдын өйдө-ылдыйы, оош-кыйышы адамдын мүнөзүн өзгөртөт, ошондон улам тагдыр бир калыпта, бир беткей болбойт. Бирде ал нур чачкан жүзүн көрсөтсө, бирде муздак жел жүргөн караңгы бетин көрсөтөт. Мунун эки жүзүнө тең чыдоо керек, тобо келтирип чыдоо керек. Жарык жүзүн көрсөткөндө жарылба, сүйүнүчтөн ашып-ташыба, караңгы жүзүн көргөндө муңкурөбө, муңайба, бир калыбыңдан жазба. Калыбыңдан тайсаң аркы-терки сөзгө кабыласың.

– **Жалаадан чыккан жаңжал** деп калабыз. Ал кандайча чыгат?

– *Куру жалаа, көралбастыктан чыккан жалаа, ичтардыктан чыккан жалаа, карөзгөйлүктөн, кемсинтүүдөн, басмырлоодон, эрдесинүүдөн ж.б. көптөгөн ыпыластыктан жалаа болот. Ушунун баары эл арасына, ал гана эмес үй-бүлө ыркына да жаңжал түшүрөт.*

Жаңы жараны айыктырганга караганда айыгып бара жаткан жараны тырмап отуруп дүүлүктүрүп, ыргатып койгон соң, аны айыктыруу ого эле кымбатка турат. Мына ушул эски жара сыяктуу өткөн-кеткен нерселерди, андагы оош-кыйыштарды кайра козгоп, элди дүргүтүп жаңжал салуу абдан жаман. Жашоо агымында эмнелер гана болбойт! Бейкут жашап жаткан элге ар кандай айла-амалдар менен бузукулар жалаа жабат. Бузукудай айлакер, амалкөй болобу! Ал түшкө кирбеген нерсени чындык катары ынандырганга жарайт. Ошондон улам чыккан ар кандай жаңжалды алоолонуп тутанганга чейин өчүрүү

керек. Эл арасындагы азыноолак жаңжалды ага-тууган өзү басат, ошондо да анын баш-көзчүсү болот. Ал эми кан күйгүзүүчү чоң жаңжалды Тилекмат сыяктуу көсөмдөр басат; тил менен майдай эритип, көл сыяктуу көлкүтүп отуруп басат; акыл менен караңгыдан ак шоола, туюктан ак жол таап басат; ак шооланын, ак жолдун шартын, жүйөлүү себебин табат. Мындай кемеңгерлик, жөндөмдүүлүк ар кимдин эле колунан келе бербейт. Ага өтө сейрек жаралган, Кудайым акыл-айласына, тил өнөрүнө көөрүн кенен төккөн адам гана жарайт. Андай адам – биздин арабызда Тилекмат.

– Эл жүгүн чын ыкластан көтөргөн адамдын түйшүгү кандай болот?

– О-о, мусулманым, бул өтө оор. Аны сөз менен болжоо да кыйындыкка турат. Салыштырып айтканда, бул түйшүк бийик зоодон көчкөн көчкүнүн чачырандыларын терип чогултканга тете. Тынымсыз түйшүк, ак дилден эл жүгүн аркалоо – кадырман адамдардын өтөгөн кызматынын бөксөрбөс, соолбос дарыясы. Анын бүт өмүрү да, жашоосу да оор түйшүктө болот; анын жүрөгү дайыма мундуу, кайгылуу болот; эл көзүнө жырган жүргөндөй көрүнгөнү менен чынында, ал убайымда жүрөт. Ушул да жыргалбы? Эл жүгүн аркалагандан бери Тилекматтын жырган жүргөн күнүн мен көргөн жокмун. Ал – чыныгы эл үчүн бир жаралган адам. Аны көрө албагандарга Кудай өзү жеткирет.

– Тукуму жакшы, тукуму жаман деп айтылып калат кай бирде. Муну кандай түшүнсө болот?

– Бардык жан-жаныбарлардан өз тукуму жаралат: койдон кой, жылкыдан жылкы, төөдөн төө; ошол сыяктуу адамдан адам жаралат. Бардык жан-жаныбарлардын жакшысы, чыгаан жакшысы, ошондой эле жаманы, чыгаан жаманы бар эмеспи. Адамдын да жакшы-жаманы бар. Укумчулдардан калган уламышта «Теги жакшы, тегин жаман» – деп айтылат. Бул бекер эмес. Асиле сөөгү, дили, акылы, мүнөзү таза атадан, энеден жакшы эле тукум таралат. Бирок кээде жакшы дегендерден деле көңүл иренжиткен жамандар чыгат. Бул Алла Тааланын берген бактысына байланыштуу. Адамдын колунан келсе жамандар болбос эле. Коп нерсенин оң-тетириси болгон сыяктуу адамдын да оң, тетириси жетиштүү.

Ушундан улам: «Жакшыдан жаман туулса – чыгаша, жамандан жакшы туулса – киреше», «Жакшы тукум ирегенден төргө сүйрөйт, жаман тукум төрдөн көргө сүйрөйт» деген макал сөздөр калган.

Айтса – айтпаса төгүнбү. Жаман көз ачырбай капа кылып отуруп, ата-энени тез картайтат. Бул көргө сүйрөгөн эмей

эмне? Дегинкиси, жакшыга не жетсин! Дегинкиси, балалуу адам бирөөнүн баласынын жакшы чыкканына же жаман чыкканына сук артпай, сынтакпай жүргөнү абзел. Турмуш оомалуу-токмолуу. Эч качан бир калыпта сыдыргыга салгандай болбойт. Жакшы тукум атага да, энеге да байланыштуу болот. Ушундан улам: «Жакшы жерден сөөк күт»; «Тектүү жерден теңди тат», – деп бекеринен айтылбагандыр.

Жакшы жерде өскөн момо берчү дарактан ширеси жагымдуу жемиш алынат; суусу кемчил, каксоо жерде өскөн дарактан ширеси ачуу жемиш алынат.

Жакшы тукум атага Караганда, көбүнчө энеге байланыштуу. Эненин көп чалымынын бир канчасын тартпаган тукум болбойт. Бул жөнүндө да элде айтылган накыл бар. «Эр тайын тартат», «Атасы жаман аста-аста оңолот, энеси жаман эзели оңолбойт»; тайы жаман, жатыны жаман; тайы жакшы, жатыны жакшы, – деп жүрбөйбү. Бул да бекер сөз эмес. «Калк айтса, калп айтпайт» деген макал бар. Канткен менен да, тукуму жакшы, тукуму жаман дегенге так жооп берүүгө мүмкүн эмес, кесе айтуу кыйын. Мен акылым жетишинче гана жооп бердим. Чоп-чардан, жан-жаныбардан кантип, кандайча ар түрдүү жыт чыгарын билбеген сыяктуу, жакшы-жаман тукумдун кандайча болорун ташка тамга баскандай так айтуу кыйын. Муну Алла Таалам гана билет. Биз көзүбүз менен көрүп, ирегелеш жашап, сыр алышканда гана адамдын жакшы-жаманын билебиз. Ал эми анын кандайча жаралыш табыятын билбейбиз.

– Сарт аке, Тилекмат шакиртиниизди кандай баалайсыз?

– Алла Тааланын пендесине шыбаа кылган ыйык, кымбат касиеттерин ааламга тараткан Мукамбет пайгамбарымдын мурастарын, жол-жобосун бекем туткан адам катары аны абдан бийик баалаймын. Пайгамбарым бүт өмүрүн элге кызмат кылууга арнап, 18000 ааламдын калкын дилдин тазалыгына, ынтымакка, ыймандуулукка, теңдикке, кеңпейилдикке, адамгерчиликке, мээнеткечтикке адамдарды ылгабай бирдей урматтоого жарык жол ачкан; бул сапаттардын маани-маңызын, жашоодо ото керектигин түшүндүргөн.

Алла Таалам ушундай сапаттарды Тилешимден аяган эмес. Тилешим – бактылуу адам, ал өзү үчүн, бала-чакасы, урук-тууганы үчүн эмес, калайык-калк үчүн жаралган адам. Ошон үчүн аны денеме күч-кубат берген жүрөгүмдөй, жаратылыштын кереметин көргөзгөн эки көзүмдүн карегиндей баалаймын. Ал барда менин телегейим тегиз, денем таза, жаным жаннатта.

Сарт акенин Тилекмат акеге берген бул баасын 1949-жылдын жайында Жети-Өгүздүн Байтөр деген жайлоосунда Сарт акенин чөбүрөсү Тыныстан уулу Дүйшөмбүдөн, 1954-жылы Баракан уулу Акундан укканмын. Акун аксакал абдан сабаттуу санжырачы эле. Аттиң! Армансыз дүйнө болобу!? Өз учурунда толук жазып калбай, көп уламыштар, түн катып уга турган санжыра кептер Акун аксакал менен конто жер алдына кетпедиби!

– **Зөөкүрлүк** деген эмне?

– *Зоокүрлүк – копкондуктун жеткен чеги. Бул эки сөз таппаш. Кандай адам копкондукко алдырат деп ойлойсуңар? Көпкөндүктүн түпкү үрөнү байлыкта, кемакылдыкта, жашоонун баркын, адамдын баркын, дүйнөнүн баркын жана анын кайдан, кантип кураларын билбегендикте жатат. Көпкөлөң адам тизгинин тартпаса, бара-бара жүрүп отуруп зөөкүргө айланат. Зөөкүр болгон соң ыплас ишке чалдыгат. Ага дүйнөдөгүнүн баары бир, ылгоо жок, барксыз. Зоокүрдү кутурткан – атанын тапканы.*

Ал андан ажыраган соң, мурдуна суу жеткенде, эчен жамандыкка тушукканда дээринде анча-мынча идиреги болсо, акыры токтолууга аргасыз болот, бирок кеч болуп калат. Эс токтотконго чейинки жаманаттысы өмүрүнүн акырына чейин сүртсө кеткис кара коо болуп чырмалып жүрө берет. Бул кара коо анын бактысына таш сепил өндүү жол ачпайт. Балдарым, асили зөөкүрлүктөн алыс болгула.

– **Адамдын өзүн-өзү басынтуусунун эн жаманы кайсы?**

– *О-о балам, мунун да жолу көп. Ошондо да турмуштук туюму кем адамга кеңешүү, ага ал-абал жөнүндө айтып берүү өз касиетиңди ого эле басынтуу болуп саналат... Турмуштук туюму кем адам – билими кем адам. Билимсизге кеңешүү, андан терең акыл үмүт этүү чөлдөн дайра агызам дегенге тете. Ал эми турмуштук туюму кенен адам – билимдүү адам. Адамдын жалпы баасы мына ушул акылга таянган билимдүүлүк менен өлчөнөт. Турмуштан билим алган адам – баамчыл адам, жашоону билип, ага баа берген адам, анын ысык-суугун билген адам. Мындай адамды периште деп айтса болот; анын акылы да, жүрөгү да сезимтал болот, айттырбай-дедирбей сезет. Андай адам өзүнө сынчы, издемчил болот, билбегенин сурамжылап билет, билиминин кемтигин толтурат; көптү билүүгө дилгирленип, тынбай далалат кылат. «Билимден артык өнөр жок», «Билимдүүнүн түнү – күн, билимсиздин күнү – түн»; «Билимсиздин өмүрүнүн жан жолдошу – наадандык», – деп айтылган макалдар бар элде. Муну эске бекем түйүү абзел.*

– **Пайдасыз нерсе деген эмне?**

– *Куру кайгы пайдасыз. Нааданга наалуу, чын-чынына келгенде, өлгөнгө өксөп кайгыруу – пайдасыз эле кайгы. Кайгы адамды чөгөрөт. Кайгы дененин ыраматы болгон ден соолуктун өчөшкөн душманы. Мына ушуну билип турса да, акыл-эси ордундагы адам кайгырат. Өксөткөн өлүм кыйбас адамды алып кеткенде, адам кайгырат, кайгыга алдырат. Ошондо деле кайгы өлчөөсү менен болушу абзел. Ал эми жакыныңдын наадандыгына кайгыруу акыйкатта куру кайгы болуп саналат, анткени наадан тируүнүн өлүгү эмеспи. Жаныңда жүргөн тируү өлүктүн несине кайгырасың?*

– **Кандай ыракат түбөлүктүү?**

– *Ден соолуктан алган ыракат, тер төгүүдөн табылган табылгандан алган ыракат түбөлүктүү деп эсептелинет. Жана да билимден алган ыракат, чын дилден акылдуу айтылган, жан эриткен жылуу сөздөн алган ыракат түбөлүктүү. Ал эми жыргалдан алган ыракат түбөлүктүү эмес. Ал тез келип, тез кетет. Ошондуктан жыргалдан алган ыракатка машырκοого болбойт. Ыракатка жеткенине да тобо кыл!*

– **Өмүрдө эч нерсе менен алмаштырбай турган бир болобу?**

– *Акыйкат баалаганда, бала үчүн эненин мээрим, эне үчүн бала – бүтүндөй жарык дүйнөгө, дүйнөдөгү эң кымбат каухарга да, кампа толгон алтынга да алмаштырылбай турган нерсе. Муну бардык адам билүүсү абзел. Эненин ыйык мээримисиз, ак сүтүсүз Ааламда адам өспөйт. Бала Алла Тааланын ата-энеге берген белеги деп айтылат. Бул белекти жаратууда ата мээрим эне мээримине эч теңдеше албайт. Адам жанынын жаралышына эне мээриминдей мээрим болобу?*

Эне үчүн балалуу болуудан артык эч бир дөөлөт жок. Балалуу болгондо эненин бактысы күн нурундай төгүлүп, ажары ачылат, көркүнө көрк кошулат. Эне кокустан баладан ажыраса, күнү да, айы да, жылдызы да өчкөндөй болот. Муну Кудай көрсөтпөсүн. Баладан ажыроо шартында адам энесин кой, айбанды элестетип көргүлөчү. Жарыктык бээ кулунунан ажыраганда, кулуну өлгөн жерден кетпей, жаналакетке түшүп кишенеп, айласын таппай далбас уруп, ого бетер желинин сүт тээп, кадимкидей көзүнө жаш алат. Ал эми ботосу өлгөн ингендин жанына адам чыдап тура албайт. Күндүр-түндүр үнүн баспай боздоп, коз жашы түктүү жаагын жууп турат. Кулун менен боточуктун энеси кан жутуп жатканда айгыры менен буурасы беймарал гана оттоп жүрө берет.

Бала үчүн эненин кымбаттыгы мусулман шарыятында айтылган. Аны ар бир бала жүрөккө бекем тутуусу абзел. Адам

баласы канчалык ак, эне сүтүндөй таза, Алла Тааланын жолунан чыкпай адал эмгеги менен тер төгүп жашаса да, жалганда пенделик бардык милдетин түз аткарсан да, эненин эмгегинен, энеге болгон парзынан кутула албайт. Мына, балам, өмүрдө эч нерсе менен алмаштырбай турган нерсе! Бул дүйнөдө баасы жок, баа коюуга мүмкүн болбогон нерсе. Муну билген бала эненин көзүтирүү кезинде ыраазылыгын, батасын алып калууга аракет жасашы зарыл.

– **Адамдын он, жолдо болуусунун омоктуу өбөлгөсү эмнеде?**

– Адамдын оң жолдо болуусунун өбөлгөсү – этияттык. Этияттык акыл менен баамдоодон, сезимталдыктан келип чыгат. Этияттык бардык жагдайда, бардык учурда керек: отуруп турганда, атка минерде, босогону аттаганда, үйдөн орун алганда, дасторкон үстүндө даам сызганда, амандашып учурашканда, артыкча сүйлөгөн сөздө, жасаган иште, кыскасы, этияттык ар дайым болуш керек.

Этияттыктын жөнөкөй, өзгөчө тыкан баамдай турган, ото сак боло турган учурлары болот: сыр алышпаган адам менен, сый адам менен, кекчил адам менен, зоболосу бийик дөөлөттүү менен, өкүмдар султан, бийлер менен, эл кадырлаган акылмандар, даанышмандар менен баарлашкан шарттарды, алар менен чогуу жүргөн учурларды жыт сиңишкен, күндө көргөн агатууган, жолдош-жоро, тели-теңтууштар менен пикирлешкен учурларга салыштырып болбойт. Этияттык жашоо-турмуштук тажрыйбага, адам жашына, мурда кетирген мүчүлүштүккө байланыштуу улам толукталып, такталып отуруудан уланат. Мурда кетирген мүчүлүштүк демекчи, адам ар кемчилигинен сабак алуусу абзел. Этияттык адам акылы, чеберчилик, кылдаттык сапаты менен ширешип, айкашып, учугу менен уланып турушу абзел. Ошентип, этияттык адамды оң жолдо тутат, акыры жакшылыктан, ийгиликтен, бак-дөөлөттөн ажыратпайт. Ар качан этият болууга не жетсин!

– Сарт аке, бу жалганда бири-бири менен эч убакта элдешпей турган душмандар болобу?

– Болот. Бири-бири менен эч элдешпей турган өч душман өмүр менен өлүм болуп эсептелет. Өмүр өскөнүн токтотпойт, өлүм өксүткөнүн токтотпойт. Өмүргө Караганда өлүмдүн булагын көп жараткан Кудайым: карылык, айыкпаган илдет, кесепеттүү кырсык, өлүмдүн качып кутулгус себептери. Карылыкка айла жок. Бир да улукман анын айласын таба алган эмес. Айыкпаган илдеттин акыры айныксыз өлүм. Улукман анын убактылуу болсо да дабаасын тапканы менен, акыры аны коопсуз жогото албайт. Кырсык болсо күтүүсүз келет: ал агыны

катуу суу, же ашуусу бийик дабандан болобу, же тили жок жоо өрттөн болобу, же жылан чагабы, же ат тебеби, айтор, аны бир Кудайым билбесе, эч ким болжоп биле албайт. Ал эми өмүрдүн жолу кыска, бирөө гана. Аны кереметтүү Кудайым ар жандыкка аманат катары бир гана жолу тартуулаган.

Биз ошол аманатты ар түрдүү ыпыластык, кенебестик, барктабастык менен кыскартпай, өмүрдү өлүмгө тезирээк жакындатпай жашасак абзел болоор эле. Дагы да эскертейин, Алла Таалам кеңпейил, кайрымдуу, боорукер, кечиримдүү. Адам жарык дүйнөгө келгенде өмүрдү, ага жараша ырыскыны берген. Бирок өмүргө, ырыскыга, дегеле табиятка болгон түшүнүктүн, баамдап-билүүнүн тайкылыгынан, чектелүү болуусунан улам, аңдабай жашоодон улам адам көптөгөн табылгыс кымбат нерселерге, анын ичинде өмүргө да зыян келтирип алат: ден соолугуна көзөмөл салбайт, оору-сыркоону капарсыз коет, өмүргө зыян келтирчү нерселерге бейкапардыктан сезимге, напсиге алдырып, колдон келбес кымбат саламаттыкка доо келтирип алат.

– **Адамды кандай шартта басмырлоо, кемсинтүү өтө оор болот?**

Адамды басынтуунун, кемсинтүүнүн жолдору, айла-амалдары, максаттары көп: ичи тардыктан, көрө албастыктан басмырлоо; зээндүү, өтүмдүү жалгызды басмырлоо; өкүмдүккө, бийликке таянып басмырлоо...

Неси болсо да, жалгыз бирөөнү, же адамдардын тобун бейкүнөө, өз мүдөөсүнө жетүү максатында атайы басынтуу, кемсинтүү акылдуулукка жатпайт. Баарынан оору – адамдын башына оор кайгы, мүшкүл түшүп, карып болуп, мусапыр болуп турганда басынтуу, кемсинтүү. Ушундай шартта адамды басмырлаган адам – баарынан төмөн турган, эси жок адам; качандыр бир мезгилде керт башына мүшкүл түшөрүн ойлобогон өтө түркөй адам; бирөөнү кемсинтүү, басмырлоо менен өзү оор күнөөгө батып жатканын ойлобогон, көөдөнү сокур ыплас адам; кептин кыскасы, ал – алды-артын аңдабаган, билимсиз, ошол билимсиз түркөйлүгүнөн оор күнөөгө баткан кош аяктуу макулук.

– **Баарынан дөөлөттүү иш болуп эмне эсептелет?**

– Адамдын өмүрүн сактоо, адамды оор кыжаалаттан чыгаруу баарынан дөөлөттүү иш болуп эсептелет. Бул – чыныгы мусулман, нагыз Кудайга жаккан адамдын милдети.

Акылдуулуктун белгиси кайсы?

– Мен акылдуулук, акылмандык жөнүндө көп ирет сөз кылдым. Ошондо акылдуулуктун жогорку белгиси көтөрүмдүүлүк, сөзгө эрегишпес, кек сактабоо, кечиримдүү болуу деп алда-нече мертебе кайталап айттым.

Кечиримдүү, көтөрүмдүү болуу да да бир аз жик бар: өзүн менен мартабасы, дөөлөтү, акыл-эси тең адамга караганда, артыкча өзүңдөн деңгээли төмөн адамдарга өтө кечиримдүү болуу абзел.

– **Адам өзүн сактай билүүсүнүн жакшы жолу кайсы?**

– Ачууга алдырбаган, сырды ката билген, чеги жок сүйлөбөгөн адам өзүн сактай билген адам.

– **Баарынан коркунучтуу дсп, Сиз эмнени эсептейсиз?**

– Күнөөлүү болуу коркунучтуу. Күнөөлүү болгондун тирүүлөй шермендеси чыгып, бетине көө жабылат. Ал – тирүүнүн өлүгү. Ал эми таза, абийирдүү өлүм – ак өлүм. Ал коркунучтуу эмес.

– **Кор болгон жетим деп, кимди айтса болот?**

– Ата-энеден ажыраган жетим томолой жетим деле эмес, аны ага-тууган деле асырап алат. Баарынан жаман, кор болгон жетим деп, эл журттан чыккан адамды айтса болот. Эр жигит элден ажырабашы керек.

– **Эн жогорку кадыр-барк кайсы?**

– Эң жогорку кадыр-барк, ыйык ардак – адам алкышына татыктуу болуу; эң төмөнкү барксыздык – адам наалатына калуу.

Наалатка калуу каргышка калганга тете. Алкышка татыктуу болуу оор, кымбат, өтө татаал, ал эми наалатка калуу оңой.

– **Ар нерсенин баркын кантип билсе болот?**

– Ар нерсенин нагыз баркын башыңдан өткөргөндө билесиң: токчулуктун баркын ачка болгондо, жылуулуктун баркын үшүгөндө, жакшынын баркын жок болгондо, туугандын баркын жат ичинде, дүнүйөнүн баркын андан кол жууганда, ден соолуктун баркын андан ажыраганда, күч-кубаттын баркын картайганда, унаанын баркын жөө калганда билесиң.

– Сарт аке, сиз улам улгайган сайын Тилекмат аке оозунуздан түшпөйт. Ушул сырыңызды айтар бекенсиз?

– Айтам. Анын жашыра турган сыры жок. Жүрөгүңдөн түнөк алган асылды кантип ооздон түшүрөсүң? Тилекмат Жылкайдардын, бала-чакасынын, ынак көргөн менин энчим эмес, ал – бүт элдин табылгасы, энчиси. Ал артыкча асыл жаралган адам. Сөз менен акыл айкашпаса, чечен болбойт, турмушту, эл жүрөгүн сезе билбесе, көсөм болбойт. Тилекмат – ушул касиеттердин баарына топ келген адам. Ошондуктан мен аны ооздон түшүрбөйм.

– **Эмнени өмүрдүн акырына чейин сактаса болот?**

– Тууганмын деп, досмун деп, алардын баркын айтпа бирөөгө; бирөөнүн жакшылыгынын кадырына жете бил, баалай бил. Мына

ушунда гана адам адамдан болгон жарыкчылыкты, шыбааны туют: жакшы ниеттеги адамын үйгө ак тилегин алып келет, бул да – жарыкчылык; даты бир насиптешиң, урматтуу улууң ак батасын тартуулайт, бул да – жарыкчылык; бардык жакшылык – жарыкчылык. Бардык колкабыштын, жакшылыктын ыйыгы – ак тилек менен ак бата. Мына ушуларды өмүрдүн акырына чейин сакташ – парз. Муну эстен чыгарбоо абзел.

– Акыйкат, акыйкатчылык жөнүндө өтө эле көп айтасыз. **Дети акыйкат деген эмне?**

– Адам баласы жаралгандан бери акыйкатты эңсеп, ошого жетүү үчүн далбас уруп келет. Акыйкат, чындык деген – таппаш, маанилеш. Чынына келгенде, акыйкат – каршылыктын башаты, анткени акыйкат бирөөнө жакса, бирөөнө жакпайт. Ошондон улам акыйкаттын жолу катаал, татаал. Ошондой болсо да, акыйкатка жетүү абзел. Акыйкатка жетүү үчүн ак иш, чындык себепкер болот. Адамды чындык колдойт, акыры чындык сактайт. Чындык дегендин өзү – Кудайдын бир аты. Пенделер не кылбайт, не дебейт! Кээде Кудайга да сөз тийгизет. Тиричиликте көп эле кездештирип жүрбөйүзбү, кээде акыйкаттык менен чындыкты карөзгөйлүк, кыянаттык тебелеп-тепсеп да коет, айласын кетирип, бейкүнөө муунтуп да коет. Бирок акыйкат деген акыйкат, чындык деген – чындык. Ал акыры жеңбей койбойт, анткени акыйкат, чындык түбөлүктүү.

Ошондон улам элде: «Ак ийилип сынбайт»; «Ит каппай койбойт»; «Жакшыдан коркпой, жамандан корк»; «Акмактан алыс бол»; «Арамзанын мамысына ат байлаба»; «Акмактын башынан жаман ой кетпейт»; «Акмактын өзү эле эмес, баскан изи да ыплас» деген накыл сөздөр бар. Бул – акыл менен калчанган таза сөздөр. Акыйкаттан, чындыктан утурумдук кордук көрүп турсаң да, башыңды ийбе, чөкпө. Акыры акыйкат менен чындыктын үзүрүн көрөсүң. Акыры пейлиң түз, ишиң ак болсун. Мына ошондо мурачка жетесиң.

Сарт аке жайлоодон кыштоосуна келгенин угуп, коно жатып бир кепке тоелу деп, Тилекмат чечен атайы келип калат. Бирэки ай көрүшпөй сагынышып калган ынактар кенен-кесир баарлашып отурганда, кеп арасынан онтоюн таап, Тилекмат чечен Сарт акеге мындайча суроо берет:

– Адам денесиндеги мүчөлөрдүн толук болгону эле жакшы экен. Анын бирөө эле кемесе, жогун тартат экен адам. **Деги адам мүчөсүнүн ээси**, колдоочусу, жөнсалды айтканда, атасы барбы?

– Бар деп айтылат. Мен билгенимди айтып көрөйүн: баш атасы – мээ; бардык тируу жанды жетелеп жүргөн – ошол; чач атасы – жабуу; жүз атасы – бешене; каш-кабак атасы – көрк; көз атасы – элес; бардык нерсени көз аркылуу элестетebиз; кулак атасы – добуш; мурун атасы – жыт; бет атасы чырай; тиш атасы аш; «тишиң барда таиш чайна, андан кийин аш кайда» деген макал бар эмеспи; өпкө атасы – дем; дем тартып туруу деген өмүр эмеспи; таңдай, көмөкөй атасы – даам; бел атасы – желек; тил атасы – сөз; жүрөк атасы – тиричилик; кол атасы – эмгек; бут атасы – кыймыл; ичеги-карын, бөйрөк жана боор атасы – жашоо...

– Эми, аке, адамга тиешелүү түшүнүктөрдүн ичинен **ата, эне, келин, уул, кыз, инни, теңтуш** дегендердин жакшы-жаманын чечмелеп берсениз, – деп өтүнөт Тилекмат чечен.

– *Жарайт. Бул саам да билгенимди айтып берейин: ата жакшысы – уюган ырыскы; эч убакта үй-бүлөсүн кор кылбайт; эч нерседен кемитпейт; жакшы атанын кадыры тоодой, анын кадыры менен бала-чакасы да сый-урмат көрөт; жакшы атанын ою кенен да, терең да болот; алысты билип, бала-чакасынын келечегине кам көрөт; эл таанытат; жер таанытат; жакшы ата бала-чакасын жакшыга жанаштырып, жамандан адаштырат, кадыр-баркка алып баруучу жолго салат; жакшы ата – ар иштин ордун таба билген устат, табып; ал ошонусу менен бала-чакасына үлгү.*

Тилешим, сенин атаң Жылкайдар да дал ушундай ата. Анын адамгерчиликтүү касиеттери ашып-ташып сага үлгү болгон, оошкон.

Ата жаманы – жакыр: үй-бүлөсүнө бакты-таалай тартуулай албайт; казаны ашка толбойт; анын жанжолдошу уйку болуп, жокчулуктун кошчусу болот; жокчулуктун айынан уурукескинин жандоочусу болот; акыры эл караган бети жер карайт; жаман ата бар күчүн катынынан чыгарат; өзүндө болбогон өңдүү нерсени катынынан талап кылып, болбогон жерден жаңжал чыгарат; жаңжал болгон үйгө ырыскы түнөбөйт; бала-чакасынын үрөйү учуп, кыргыйдан корккон таранчынын кейпин кийет; жаман атанын колунан оңдуу иш да келбейт; жасаган ишин үй-бүлөсүнө доомат кылат; аны жасадым, муну жасадым деп, катынына колко оодарат; жамандыктын айынан үй-бүлөсүнөн ажырайт; катынга чандырат. Эне жакшысы – кут: анын үйүндө ырыскынын көөрү төгүлүп турат; жакшы аялдан эр кетпейт деп айтылат; жакшы аял эрин, бала-чакасын гана эмес, тууган-уругун чогуу асырайт, ошондон улам анын үйү келим-кетимдин мекени болот.

Тилешим, Сенин үйүндө да кутуң бар, ал – Кенжеке балам. Бул байбичең – чокко колу күйбөгөн, уул-кыздарын, ага-тууганын оң жолго үндөгөн адам. Жатыны жакшы экен, балдарыңдын тобосу көзгө чалдыгып калды. Ылайым ушул бактың кут болсун!

Эне жаманынан ашкан мээнет жок: жердигинен жаман катын эзелинде оңолбойт; жасаганы какмар, кийгени шакмар; казан-аягы көөгө, коломтосу күлгө толот; жадагалса, туз татымын биле албайт, жасаган тамагы шор болот; көрктөнтүп үйдү тиге албай, алпештеп бала бага албай, жаткан жайы, төшөк-орунчусу каңырсып, жипкиртип турат: бул кылыгы аз келгенсип, жаман катындын артык өнөрү чыр болот; айла жок, аттиң ай деп арман кыласың, кылык-жоругун кимге айтасың, бармагыңды тиштеп, сакалыңды сылап, үшкүрүккө күчүңдү чыгарасың; тууган-туушкандан кем болосуң, тапканың талаада калып, көрүнгөнгө жем болосуң, акыры түбү кайырчыга тең болосуң.

– Ини жакшысы – ишенич: атың токулдуу, малың багылуу; кылган ишинде, сүйлөгөн сөзүңдө пайдадан башка зыян болбойт; жакшы ини аганын баркын, улуунун баркын билет; ал – чоң байлыктын бири, не дегенде, аны айттырбай жасаган ишинен көңүл ыракат алат; бул байлык эмей эмне? Ошол себептүү жакшы инини жандай сыйлоо керек; ак кызматы, адал ою менен ал ишеничке ээ болот; ишеничтен да адам каниет, ыракат алат. «Иниси бардын ырысы бар» деген накыл жакшы иниге таандык.

Тилешим, сен бизге ушундай инисиң. Сага баарыбыз ишенгендиктен, эч убакта сөзүңдү эки кылбайбыз, сага ар качан пил көтөрө алгыс оор жүк тапшырабыз. Сен болсо бир да жолу кабагым-кашым дебестен, эч ким чыдай албаган, даай албаган иштерди аткарасың, жөнгө саласың, айла-амалын табасың. Сен бар, элдин ырысы бар. Ини жаманы – муш: аны менен жаакташпай, көчүгүңдү кыс; аны кепке тартсаң, топто абийирди кетирет, арам тамакка семирет, жети атага чейин наалат келтирет, ата-эненин жыйган-тергенин бүлдүрөт; ал урган акылга моюн бербейт, не дегенде оңдуу акылга акылы жетпейт; ошондон улам эл-журттан четтейт.

Келин жакшысы – кенч: ал – алган жарынын теңдешсиз кенчи; айрыкча бала-бакырасына тарбия берүүнүн кенчи; не дегенде бала атага Караганда энеден көбүрөөк тарбия алат, анткени атага Караганда эне баланын жанында көбүрөөк болот; үй-бүлөнү көркүнө келтирип турган асыл зат – жароокер, жакшы келинчек; анда акыл мол; өмүрүндө таба элек акылды асыл

келиндикке туш болгондо табасың; жакшы келин ар убакта, жаманчылыкта да, жакшылыкта да тоодой арка; ал – көңүл өстүрүүнүн, көңүл, дил, тил табуунун кенчи, ошон үчүн жакшы келиндин шартына көнүү абзел; жакшы келин – абийирдин кенчи, ошондуктан ал чөйрөсүнө мыкты тарбиянын үлгүсү болот; мындай келинди корсунтууга эч кимдин акысы жок; аны корсунткан адам күнөөкөр, кем акыл; келин жакшысы мээнеткеч, түйшүкчүл, ошондуктан ал турмуштун капилет кыйынчылыгына моюн сунбайт; жакшы келин – сыйдын кенчи; ал кайын ата, кайын энесин, улуу-кичүүлөрдү тегиз сыйлап, бата алат; акыры ал батанын үзүрүн көрөт; жакшы келин баарын оңдуу тескеп, начар күйөөнү да жакшыларга жанаштырат; атынан айтпай, байым деп бапестеп турат; өзү нарк-насилдүү, эл-журтка барктуу келет. Мына, кенч деген ушул. Мындай кенчти урматтоо гана керек.

Келин жаманы – кесел: этегин эптеп бурө албайт; ушактын кулу болуп, эл ичинде тынч жүрө албайт; этегин үзө басып, шордуу аягына күч келтирип, аяк бошотор айылчы болот; казан-аягы жуулбайт, мындайдан оңдуу перзент туулбайт; үй-ичи кир болот, жүргөн жери чыр болот; акыры баарынан мүлдө ажырап, кордукка маталат, салпаяк аталат, азапка такалат; ошондо да аны ооздуктай албайсың; арга жок, келинчек жаманболсо, келген-кеткендердин алдында үн ката албай, жер карайсың, колдо жок нерсени самайсың. Мына, мындан ашкан кесел болобу, мындай кеселдин ылаажысы болобу. Шордун шору деген – ушул.

Кыз жакшысы – кымбат деп айтылат: кыз жакшысы да кут болот, башына дөөлөт, бак конот; «ачууну таттуу кылган туз, алысты жакын кылган кыз» деп айтылат; кыз жакшы болсо, элди бириктирет; бул кут эмей эмне? Адептүү кыз жүк бурчунан чыкпайт, сырдаш жеңесине ыктайт; үй-бүлөдө барктуу болот, жакшы энени тартып, нарктуу болот; аккуу сымал талпынат, көргөндөр аны жактырат; жакшы кыздын акылы тунук болот, айткан сөзү улук болот; жакшы кыз – шам-чырак, өмүргө өмүр улаган тунук булак; жакшы кыз – үйгө көрк берген гүл, ошондуктан аны назик асыроо керек; дегинкиси, уздун уздай, кыздын кыздай болгону жакшы.

– Кыз жаманы – кыроо: түнкү түшкөн кыроодой болуп өз теңине кетер, барган жеринин да түбүнө жетер, анткени ал кийимин эптеп кие албайт, жигит тандап тие албайт; ыр-жыйып жүрүп тыржыйган бирөөнө тушугат; барган жеринде кор болот, колу-буту чор болот; чачы даакы, жүзү каакы болот; күйөөсү менен туура сөз таба албай, соорусунан таяк,

көзүнөн жаш арылбайт, жакшылыктын илеби табылбайт; шалакалыгынан кор болот, шалдайып жүрүп чор болот, акыры жаман катын деген атка конот, өмүрү ылайга толот. Мындайдын барынан жогу. Жаман катын алгыча эртерээк өлгөн жакшы. Эзилип жүрүп, күндө өлүмдү баштан өткөргөндөн көрө эртелеп бир өлгөн артык.

Уул жакшысы – урмат деп айтылат элде: Уулуң жакшы болсо, атагы чыгат, кемтигиң толот да, башыңа бак конот; жакшы уул табындагы шумкар, илеби күчтүү жалын; эл башкарып, элин багат, адал кызматы менен элге жагат; ал арам ишке баспайт, жеп-ичкенден сактайт; ар-намыстуу келет; залкар иш жасап, өз салымын кошот; ал элин мактап осот, эл мүлкүн чачпайт, элге жаккандарды даңктайт, кош колдоп колдойт; ата-эненинайтканын акыл тутат, аны ичинен талдайт; улуулардан таалим алып, туйбаганды туят, сезбегенди сезет, бүтпөгөн ишти бүтүрөт; ал эл жүрөгүндөгү муңду сезет, не дегенде анын жүрөгү эл деп согот, эл деп жашайт; жакшы уул эл-журт деп эмгек кылат, ошондуктан эл үчүн адилет болот, ошондуктан анын даңкы абийириңде болот; жакшы уул ары токтоо, ары көтөрүмдүү.

Жаманды сөзгө жөн салды аралаштырса да каркылдайт, бапестесең да каркылдайт, андан чыккан добуш бирөө гана ...

Сарт аке картайып, эл-журтту көп аралабай калган күндөрдүн биринде, учурашалы, акенин ал-абалынан кабар алалы деп, көл бугусунун бир топ мыктылары келишет, коно жатып мейман болушат.

Ошондо Ногой баатыр Сарт акеден: «Сизге не кымбат?» – деп сураган экен.

– Баатырым, адамда кымбат нерсе көп: анын сыңарындай мага да кымбат нерсе көп: тогуз ай көтөрүп, омуртка-сөөгү сыздап, ымыркайымдан ысык-суугума чыдап, ак сүтүн эмизип, мээримин төгүп баккан энем кымбат; жети атам мекендеген жерим кымбат: «Ар кимдин жашаган жери – Мисир» деген кеп бар эмеспи; үйүбүздүн ыйык туусу, баш-көзү болгон атам кымбат; каныбыз, жаныбыз бирге бир туугандарым кымбат; эл жүгүн бирге көтөргөн, акылдаш-сырдаш замандаштарым кымбат; эл тааныткан, жер тааныткан атам, устаттарым кымбат; жайы салкын, кышы жылуу алтын бешик Ысык-Көлүм кымбат; келбети көздүн жоосун алган, аскасы асман тиреген, түмөндөгөн жан-жаныбарды муңдурбай баккан касиеттүү Ала-Тоом кымбат; жаш кезимден бооруна тартып, атам сыяктуу асыраган Бирназар атам кымбат; эл аралаган күнүмдөн баштап акыл кошкон, ак батасын берип, кеңештеш болгон Мойт

абам кымбат; адам сырын айттырбай билген, жумурда катылган ой түйүнүнүн көзүн тапкан; адамдан башка жылдыздуу жаралган шакиртим Тилекматым кымбат; ичине кир сактабаган, бет алганынан кайтпаган, сырды ант бергендей бекем сактаган Жанек баатырым, Балбай арстаным жана өзүң кымбат; эч нерседен капарсыз, эртеден кечке оюнга тойбой жырдаган күнүм, наристе балалыгым кымбат; түндүгүмдөн чыккан түтүндү, коломтодогу отумду өчүрбөй турган, тукумду терең берген байбичелерим кымбат; киндик каным тамган Нарыным кымбат; ушунун баарынан да бүт ааламга ырыскы чачкан кең пейил, кайрымдуу, кечиримдүү, көтөрүмдүү Алла Таалам кымбат.

Бул суроосуна оюна төп келгендей жооп алган соң Ногой баатыр абдан ыраазы болуп, ыракматын айтып:

Сартаке, бизге арнаган да насааттарыңыз бардыр. Болсо айтып бериңиз? – деп өтүнөт. Анда Сарт аке:

– Көзүң жетип турса да, дайым эле оюңа келгендей иш кылба. Билермандар менен кеңеш. Ар ишти ойлонуп башта, оңунан аякта. Кембагал болбо. Кембагал бактысыздыгын өзүнөн көрсүн. Ал – жалкоолуктун кесепети. Жаның аман барында бирөөгө кор болбой, коз каранды болбой жаша. Кор болбой жашоо деген – эркин жашоо, ага жетүү үчүн тер ток, жанды кыйна.

Мансабың, зоболоң жогору болсо да, бирөөгө зор болбо, зордук-зомбулук кылба. Анын акыры залал, убал. Көмүр алоолонуп күйбөсө да, көөлөгөнгө жарайт. Зордук-зомбулуктун түбү көө. Кабанаак ит да кордукту көп көрөт эмеспи. Ушуну эсте бекем туткула. Адамдын шагын сындырып, өзүңө душман кылба.

Душман деген сөздүн тузу оор, не дегенде бир айыл элден жалгыз-жарым душман көптүк кылат, коогалуу да, коркунучтуу да болот. Душман деген оор илдеттен да жаман. Душманды тилге келтирсең да, дилин тазартуу кыйын. Ал дилин, сырын ачпайт, ошон үчүн ага ишенүү кыйын. Ак ишеним болбогон соң, өзүң да ар убак дүпөйүл болуп жүрөсүң. Дүпөйүл болуп жүргөн адамда ыракаттанып эркин жашоо болбойт. Эркин болбосоң, жашооң бүркөлгөн күндөй болот. Душмандын бутагы да арбын: касташканың – душманың; касыңдын ылым санашкандары – душманың, анын ылым санашкандарынын кастары да душманың. Ошентип, бир душман тапсаң, түмөн душман тапканың болот. Эр жигит атка коном десең, кайраттуу да, сабырдуу да, көтөрүмдүү да бол. Жакшы-жаманды бирдей көтөр, асман айлаңнып, жерге түшкөндөй болсо да көтөр.

Жакшынын сөзүнө жооп берсең да, жамандын сөзүнө жооп бербе. Ал сени мазактаса да, унчукпай, арга кеткенде моюңга

алымыш болуп кутул. Итти эркелетип, башынан сыласаң, ал тула боюңа асылат, ийнице секирет.

Ата-баба салты, акыл сөздөрүн жолдо, ула. Андан пайдадан башка жамандык көрбөйсүң. Ата-баба салты кийинки муундарга жашоо багытын берет.

Жакшыдан кол үзбөй, жаманга күнүң түшпөгөндөй болуп жаша. Жакшыдан кол үзбөсөң, башыңа сыймык конот, жаманга күнүң түшсө, башыңан сыймык канат. Жакшынын да айтылуу жакшысы бар, достун да түбөлүктүү досу бар. Кандай да болсо, жыйнаган бардык байлыктан жакшы адам, жакшы дос күтүү жогору турат. Неге десең, курсактын тойгонунан көңүлдүн тойгону жогору турат. Элдин кадырлоосуна жетем десең, адамга жакшылык кыла бил. Ошондо да этияттык менен жакшылык кыл: жакшылыкты билген бар, билбеген бар. Жакшылыкты билбеген адамдын көзүн ачуу үчүн да дөөлөттүү иш жасап коруу абзел. Акыры, төбөсүнөн урган түркөй болбосо, өзүнүн пас экендигин сезет; пастыгын сезгени – көзү ачылганы. Адамдын көзүн ачуудан артык соопчулук жок. Ошондон улам элде: «Көзүңдү ачканга көр казба», – деген асыл сөз айтылып калган. Көзүңдү ачкан – устатың. Устат ыйык, деп айтылат; устатына акарат келтирүү чоң күнөө деп айтылат.

Чагым сөзгө кулак төшөбө. Ага кулак төшөсөң, жакын саналаш ага-туугандан, жолдош-жородон, сөөк-тамырдан ажырайсың. Чагым сөз оңдуу сөз эмес: ал сага чейин чирик электен өтүп, оңду-тетирисинче айланып, түзү ийрейип, ылайга жуурулуп, жагымдуу даамы кетип, ууга айланган учурда жетет. Чагым сөз – жасалма сөз, ошон үчүн бир укканга уккулуктуу келет. Чагым сөз – ойдон чыгарылган ойсуз сөз, ошон үчүн адеп укканда, үстүртөн боолгологондо чындыктай сезилет. Кептин кыскасы, уккан сөздүн чын-бышыгына жетпей, кулак төшөбө. Бир адамды жек көрсөң, анын укум-тукумун, жек-жаатын жектебе. Жектеген адамыңа да жек көргөн сезиминди билдирбе. Бул шертти аткарбасаң, өзүңдүн нааданчалыш экениңди билдирип аласың. Дегинкиси адамды жектөөдөн пайда чыкпайт. Жек көргөн адамдан кутулам десең, андан алые бол, көзүнө чалдыкпай кой. Адам бөөдө жердей бирөөнү жектебейт. Жектөөдө эки тараптын биринен эси жоктук иш кетет. Эси жок эч убакта эзилишкен тууган, азиз дос болбойт. Мына ушуну да эстен чыгарбоо абзел.

Адам көп түрдүү, көп кырдуу, көп сырдуу. Баарынан да кошоматчыны аңдай бил! Кошоматчы кем акылды, көөдөнү көтөрүңкүлөрдү гана эмес, мен-менсинген мыктыларды да алдастатып акмак кыла турган азыткы. Ошондуктан кошомат-

чынын мактаганына, бапестеп алды-артыңа, таманыңа май төшөгөнүнө алдырба. Кошоматчы эч убакта бирөөгө жакшылык жасабайт, ал өз мүдөөсүн гана көздөйт. Кошоматчы эч убакта колунда жокторду, кембагалдарды жандабайт. Ал дайыма мансаптууларды, колунда барларды жандап, шынаарлап, жасакерленип, миң түрдүү кубулуп, амалданып, керек болсо, малый гана эмес, жанын да тартуулоого даяр сымактанып, устаттык менен ич коюнга кирет. Ал ишенимине өтүп алса, акыры өлтүрдү дей бер. Кокус тайып, мансаптан, дөөлөттөн ажырасаң, сырдаңа болуп калган ал азыткы биринчи душман болуп чыга келет: отко күйүп атсаң, сууга агып бара жатсаң, кол сунбайт. Мындай шартта ал сенден кутулгуча шашат, дагы бир дөөлөттүүнүн колтугуна киргенге шашат. Мындай адамда инсандык жүз болбойт.

Сөзүнө, убадасына турбаган адамдан сактан. Убадасыз адам – касиетсиз адам. Андай адамдын сөзү ала да, чала да болот. Бул да бирде болбосо бирде сызга отургузат. Убадасыз адамдын сырткы көрүнүшү да жылмаңдап турат, анын убадасыздыгынын күзгүсү сыяктанып турат. Убадасыз адам – чаар ичеги. Тили жатык, ширин болгону менен, түпкү максаты башка. Андай адам деле асили өзүмчүл келет. Шарты келгенде анын ойт-бермеси оңой эле, не дегенде жаралган жаратылышы, түпкү турпаты ошол да. Бул да – эки жүздүүлүк.

Өз оюңдагыны бербеген көк болбо. Акылдуу кеп-кеңешке моюн тос. Акылга көнгөн адам – ийги адам, жатык адам. Кеп-кеңешти ылайыгы менен кабылдаган адам түпкүлүгүндө бак-таалайга жетет. Оор жүгүндү, жүрөк өйүгөн дартынды, муңду эч кимге айтпа, айткандан пайда жок. Оор жүктөн, муңкайгыдан көтөрүмдүү болсоң, Кудай арылтат. Аны жакындарына айтсаң, сени менен кошо кайгыга батат, касыңа айтсаң, кайра табалайт.

Э-э баатырым, насаатты даты улантып айта берсе болор эле. Мен, бар болгону, жашоо-тиричиликте, адам мамилелеринде көбүрөөк назар салына турган урунттууларын тана айттым, – дегенде угуп отургандар ыраазы болуп, алкышын айтышкан.

– Сарт аке, адам эч убакта танбай турган жана эч убакта көнбөй турган нерсе барбы?

– Бар. Ал-сөз. Дүңүнөн алганда, жүрөктү дарылап, көңүлдү көтөргөн сөз бар. Андай создө мээримдүү, жагымдуу, бүт денеге ыракат тартуулай турган касиет гана болбостон, өмүргө дем берген, денеге күч-кубат берген да касиет болот. Мындай сөз эч убакта танылбайт. Дагы бир түркүн сөз бар: ал-тегири ай-

тылган сөз. Андай сөздөр адамды чөктүрүп алсыратат; жүрөктү жаралап, адамды эстен тайдырат. Дүңүнөн айтылган бул эки түркүн сөздү экн түркүн адам дар колдонолот: жагымдуу ширин сөздү жакшынын жакшысы деп аталган асыл адамдар, даанышман адамдар айтышат; жагымсыз сөздөрдү бирде болбосо да, бирде шартына жараша, орой, осол, тайкы, жеңил-желпи, жука адамдар айтышат.

Дегинкиси сөзгө аяр мамиле жасап, ойлонуп айткан эле дурус. Сөз-чексиз, түгөнгүс казына эмеспи. Чын-чынына келгенде, жакшы сөз-түгөнгүс казына, түгөнгүс дөөлөт, теңдеши жок уулу күч. Мындай он таасирдеги сөздөрдү асыл адамдар, даанышман адамдар айтышат. Алардын айткан сөздөрү түбөлүктүү, эч убакта жагымдуу таасирин жоготпойт, ошого жараша укумдан тукумга өңпөй айтылып калат эмеспи. Ал эми жагымсыз сөздүн өмүрү кыска. Ал айрым бир шартта, талаш-тартышта, чыр-чатакта, дегу эле бардык жаңжаал учурунда айтылат. Ошондо да жагымсыз сөздү тайкы адамдар айтышат. Кандай жагдай болсо да, асыл адамдар ошол сөздөрдү айтып, адам көңүлүн жаралабайт, чөктүрбөйт. Асыл адамдардын көңүл иренжиткен жагымсыз сөздү айтпаганынын жүйөлүү себеби бар, анткени алар сөздүн адам баласына Кудай берген белек экендигин билишет. Сөздү айтууда абдан кылдаттык, чеберчилик керек. Мына ушу л айтылган акылды бардык эле адамдар биле беришпейт. Сөздү тааи, орду менен сүйлөгөн, аны оңтою менен бил ген адам – чоң өнөрлүү, акыл-эстүү адам. Так, таамай, ары уккулуктуу, ары жагымдуу айтылган сөз адамга кадыр-барк, чоң аброй алып келет. Ошондон улам элде: Сөздөн урмат-сый тапкан адам менен, сөз өнөрүнө каныккан адам менен теңдеше пе – деген акыл сөз бар.

– **Сарт аке, адам мамилеси жөнүндө айтып берсениз?**

– Мамиле – адамдардын карым-катышы, адамзаттын жашоосун жөнгө салып калыптандырып туруучу нерсе. Адам мамилеси да ар түркүн: жакшынакай ынаак мамиле, салкын мамиле, начар мамиле, акыйкат таза мамиле, жалган, жасалма мамиле.

Мамиле күтүүнүн жолу көп, ага чеберчилик керек: ата-эне менен бала-бакыранын, ага-туугандын, жоро-жолдоштун, улуу менен кичүүнүн, жакшы менен жамандын, акылдуу менен түркөйдүн, күчтүү менен алсыздын, бай менен жардынын, мансаптуу менен мансапсыздын ж.б. аралыгындагы мамилелерди тандай билүү керек.

Кандай да болбосун, адамга терс мамиле жасоого болбойт. Адамга терс мамиле жасоо адамды кемсинтүү, адамга текебер-

чилик кылуу болу и эсептелет. Адам ыйык. Ошондуктан ыйыкка ыйыктай мамиле жасоо керек.

Чыныгы даанышман, чыныгы асыл адам эч качан адамды кемсинтпейт, басмырлабайт. Ал баарына бирдей чебер мамиле жасайт. Ошондон улам акылдуу, асыл адам элге жагаг, элдин алкышына татыйт. Асыл адамдын адамдарга болгон мамилеси да анын көтөрүмдүүлүгүнүн, кечириmdүүлүгүнүн, сабырдуулугунун күбөсү, натыйжасы.

– **Адамдын калыстык касиети** жөнүндө сизден далай ирет жагымдуу сөз уктук. Ошондой болсо да, даты бир ирет дааналап уккубуз келет, дегенде, Сарт аке:

– *Калыстык – кадыр-баркка, ыймандуулукка жетүүнүн бирден бир туура жолу. «Пайдалуу кен чыккан жер барктуу, калыс жүргөн жан барктуу» – деп эл бекер айткан эмес. Калыс адамды эл барктайт, колдойт. Калыс адам – адамзаттын тазасы, күлгүнү. Ал адам баркына залал келтирбейт, жамандылыкка жол бербейт. Калыстыкка не жетсин!*

– Сарт аке, жер жүзүндөгү алакандай жерде, жер жүзүндөгү аттын кашкасындай элде (кыргызды айтып жатат) нечен бир даанышмандар болгон экен. Чын-чынына келгенде, даанышман дегенди кандай түшүнсө болот?

– *Көкө Теңирдин жолун туя билген, аны кармана билген, жана да эл мүдөөсүн өз милдетим деп акыбетсиз аткарган, бардык иштин көзүн билип так жүргөн, жасаган адилет иши үчүн даңк, кадыр-барк күткүсү келбеген, эл-журт үчүн Алла Таала берген кудуретин аянбай зарптаган, ошондон улам жетем деген максатына жетпейинче жанын жанга урган акылман, нарктуу-салтуу адам даанышман, деп айтылат. Даанышман адам – Алла Тааланын мээримин түшкөн, телегейи тегиз, элдин бактысы үчүн жаралган адам. Ошондуктан ал кадыр-баркка татыктуу.*

– Адамдын сабырдуулугу асыл сапат экендигин билебиз. Сиз да өз насааттарыңызда сабырдуулук жөнүндө көп айттыңыз. Эмне үчүн адамдын бул сапатын артыкча баалайсыз?

Анда Сарт аке сабырдуулук жөнүндө дагы бир ирет мындай деген экен:

– *Сабырдуулук адам жашоосунун өзөгүн түзөт. Бардык иште, бардык учурда, бардык мамиледе, бардык карым-катышта сабырдуулук керек. Сабырдуулук кылуу бардык учурда бирдей болбойт. Сабырдуулук жөнсалды учурларга караганда, башка оор иш түшкөндө, оор жоготууларда өзгөчө керек. «Сабырдын түбү – сары алтын» – деп эл бекеринен айткан эмес. Сабырдуулукту кармана билген адам качан да болсо мурагына, көксөгөн*

максатына жетет. Адамдын сабырдуулугунун таянычы акыл болсо, жана да ал кеңпейилдик, көтөрүмдүүлүк менен ширелишсе, анда адамдын башына дөөлөт конот. Андай дөөлөт адамды асыл, даанышман деген даңкка бөлөйт. Мындай даңкка, даражага жеткен адамдын аты өчпөйт. Аты өчпөгөн адамдын даңкын эл укумдан тукумга ардактап сактайт, андан калган акыл мурасты, анын акылына шайкеш жаралган нускалуу ширин сөздү үлгү кылып түбөлүк сактайт, андан таалим-тарбия алат.

– **Адам болуу деген эмне? Адам канткенде адам болот?**

– Бул – өтө оор суроо. Адам болуунун да түрлөрү бар. Элде начар адам, орто адам, ортозаар адам, жакшы адам, мыкты адам деген түшүнүктөр бар. Мунун баарын жалпысынан адам деп айтканыбыз менен, адамдын да адамы бар. Кызык, адамдын бары өзүн адамбыз деп эсептейт. Ооба, бары адам деген атты алып жүрөт. Бирок кандай адам экендигин өзү да толук баамдабайт.

Адам болуу үчүн адамга тиешелүү көптөгөн жакшы сапаттарга жетүү керек: адам өзүнүн кандай адам экендигин талдап билип, жагымсыз жорук-жосундан арылып, жашоонун тура жолуна түшкөндө, жана да тиричиликте өзүнүн түз, жагымдуу ордун тапканда, өз баркын билгенде, айрыкча башкаларды да адам деп урматтай билгенде, жашоону көркүнө чыгарган мээнеткечтиктин, адамгерчиликтин, сезимтаалдыктын, ар кандай нерсени туя билген билимдүүлүктүн баркын билгенде ойдогудай адам болот. Мындай даражага жетүү абдан кыйып. Жакшы адам деген – эңсеген, самаган даража, улуу даража. Бул даражаны өмүрдүн аягына чейин сактап жүрүү баарынан кыйын. Жакшы адам деген даражага жеткендер мына ушуну эстен чыгарбашы керек.

– **Начар адам деп, кандай адамды айтса болот?**

– Начар адам деген да – жалпы сөз. Начардын начары, оозго алгыс начары, түбөлүк оңолбой турган начары жана да аста-аста түзөлүп кете турган начары бар. Жеткен начар адам – жарык дүйнөгө бир келген өмүрүн бекер өткөргөн, жалкоолукту жанжолдош кылган, орду жок жагымсыз сөзгө жакын болгон, айрыкча бирөөлөрдү бейкүнөө жамандаганды өнөр көргөн, жок жерден жалган жалааны ойлоп тапкан, адамдардын арасына от жаккандан уялбаган адам, бул баарыдан начар адам.

Начар адамдын мындан башка да түрлөрү көп: калпычы, терсаяк, ууру-кески жана башка толуп жаткан түрлөрү бар. Ошондой болсо да, баарынан начар адам, кайталап айтайын, ушакчы, жалган жалаа жапкан адам. Мындай начар адам тирүү

адамга өлүмдү тартуулагандан ийменбейт. Ушундан улам андай адамдарды бети жок шерменде адамдар, деп айтса болот, анткени андай адам эч качан адилет ишке тура баа бере албайт.

Кайраттын кандай пайдасы бар?

– Кайрат – адамдын суктанарлык мыкты сапаты. Кайраттуу адам айтканынан кайтпайт. Алдынан жоо чыкса да, кайра тартып качпайт. Ошондон улам элде «Кайрат тоо ашырат», «Кайраттуу өлсө, бир өлөт, коркок өлсө миң өлөт», «Батыр өлсө, аты калат, коркок өлсө, неси калат?» деген метел сөздөр жаралган. Кайраттуу адам да адамзатты көркүнө чыгарган эл ичиндеги жарык жылдыз. Кайрат – өзгөчө эр жигиттин жанжолдошу.

Даанышмандык жөнүндө Сарт акенин маек арасында айткан даты бир сөзү табылып калды. Абдан таасын сөз экен, аны да жашгарга тартуулай кетели.

Даанышман адамдын ар тараптуу жаратылышы, турпаттабияты – өзүнчө эле бир аалам. Ал эл ичинде жашап турганын, элден бөлөк-бөтөн эместигин, эл ичиндеги гана бир адам экендигин билип туруп, элге акысыз ак кызмат кылат. Анын адилет, ак кызматы – эл алдындагы парызы. Даанышмандын акыл-эси терең, кенен, жүрөгү мээримдүүлүккө, ыйыктыкка, назиктикке сугарылгандыктан, өзү үчүн гана эмес, эли үчүн, элге кызмат кылуу үчүн тынымсыз, ишенимдүү согуп турат.

Даанышман адам үчүн өз элинин тузу ширин, туулган жеринин топурагы ыйык. Мына ушул туз жана топурак даанышманды эл-жеринен бириктирип, ширелиштирип турат. Даанышмандын эл үчүн акыл-эси, жүрөгү гана эмес, бүт турпаты таза. Тунук акыл, таза жүрөк, күч-кубаттуу, өтүмдүү, таасирдүү, жалындуу болот. Анын акыл-эсинде, сөзүндө, жүрөгүндө адамдын жан-дүйнөсүн ойготкон, жыргалга бөлөгөн, жан-дүйнөгө күч-кубат берген касиеттер болот. Мындай касиет – Кудайдын даанышманга гана тартуулаган, даанышманга гана берген белеги.

Даанышмандын багын Алла Таала өзү ачып койгон. Ошондой болгон соң, даанышмандын колдоочусу болот. Ал колдоочуну Алла Таала кандайдыр бир жанышбар түрүндө зарыл учурда, эл башына оор мүшкүл түшкөндө жашыруун жиберип турат. Колдоочусу даанышманга туюктан жол табууга, оор иштин, алаамат-бүлгүндүн жолун, амал-айласын табууга көмөк болот.

Даанышмандын өз өмүрүнөн артык бир гана кызматы болот. Ал кызматы – эл үчүн кызмат кылуу. Мына ушундан улам даанышмандык жашка жараша, байлыкка жараша эмес, акыл-

га, көрөгөчтүккө, билгичтик сезим-туюмга, адамдын баркын таба билүүгө жараша болот.

Даанышман Кудайдын ак жолунан чыкпайт. Кудайдын ак жолунда жүрүү – улуу бакыт, бактынын бактысы. Акыйкатында, түбөлүктүү бакыт, нукура акылга сугарылган бакыт.

Даанышмандын даанышмандыгы анын тазалыгында. Анын бүт табияты таза: пейили, көксөгөн, самаган тилеги, ой-максаты, дили, жүрөгү – баары таза. Бул – Улуу жараткандын жолундагы чыныгы тазалык.

Дагы кайталап, бышыктап айтайын, даанышманда калайык-калкты жакшылыкка багыттаган улуу касиет болот. Даанышмандын туу тутканы – эл биримдиги, эл ынтымагы. Ал эл ынтымагы үчүн жанын жанга уруп кызмат кылат. Ал эми ынтымак болсо адамзатка тиешелүү бардык байлыктын – ден соолуктун, өнүп өсүүнүн, бүтүндөй тиричиликтин – соолгус булагы, түгөнгүс кенчи. Ынтымактуу эл – кубаттуу эл, деп бекер айтылбайт. Ошондуктан, бул жалганда ынтымакты кылдаттык менен бекем асыроо керек.

Көркөм-адабий басылма

Иманов Акеш

**АКЫЛ АТАСЫ, НАКЫЛ-НАСААТ СӨЗДҮН
КЕНЧИ – САРТ АКЕ**

Басууга 2.05.2016-ж. кол коюлду. Форматы 60x84¹/₁₆.
Көлөмү 7,0 б.т. Нускасы 500 даана.

«МоЮР» басмасынын басмаканасында басылды.

Иманов Акеш – профессор, филология илимдеринин доктору 1930-жылдын 27-августунда Ысык-Көл.обулусунун Жети-Өгүз районуна караштуу Ак-Дөбө айылында төрөлгөн. Кыргыз улуттук университетинин Кыргыз филология факультетин 1952-жылы аяктаган. Алгач иш жолун Тажик Республикасынын Мургаб районунан баштаган, мугалим, окуу бөлүмүнүн башчысы, директор болуп эмгектенген. 1954-1958-жылдары Жети-Өгүз жогорудай иштерди аркалаган. 1958-1962-жылдары КУУнун кыргыз тили кафедрасынын аспиранты, окутуучусу, ага окутуучусу, доцент болуп 1992-жылга чейин иштеген, андан бери Каракол шаарындагы К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин профессору, кыргыз тил кафедрасынын башчысы, факультеттин деканы болуп иштеди. Талыкпаган эмгеги үчүн Кыргыз Республикасынын Ардак Грамотасы, КР билим берүү министрлигинин, Ысык-Көл облмамадминистрациясынын Ардак Грамотасы менен сыйланган, Эл агартуунун отличниги, «КР билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер», В.И.Дениндин туулган күнүнүн 100 жылдык юбилейлик жана «Эмгек ардагери» медалы менен сыйланган. Ысык-Көл облусунун жана Жети-Өгүз районунун «Ардактуу атуулу» наамына татыктуу болгон.